पंचमस्कंधस्यारंभः

भा॰पं॰ श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीकृष्ण ॐ नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासिये
१ मा श्रीराधे॥ अथातः पंचमस्कंधव्याख्यानेक विशेषवान्॥ प्रियव्रतान्वयो यत्र सप्रसंगः प्रपंच्यते॥ षड्विंशत्याऽध्यु
नाध्यायैः पंचमे स्थानमीर्यते॥ लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा॥ पृथिव्युपर्यधो लोके मर्यादा त्रिविध
घा मता॥ पुनश्चैकैकशस्तेषु मर्यादा बहुमता॥ भुवि द्वीपादिमर्यादाः पाल्यंते राजभिः पृथक्॥ भूमेरुपरि देवाद्यैः
ततश्चाधोऽसुरादिभिः॥ तत्राध्यायैस्तु विंशत्या प्रियव्रतपुरःसरैः॥ भुवो द्वीपादिमर्यादा पालिता इति वर्ण्यते॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ राजोवाच॥ प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने॥ गृहेऽरमत यन्मू
लः कर्मबंधः पराभवः॥१॥ न नूनं मुक्तसंगानां तादृशानां द्विजर्षभ॥ गृहेष्वभिनिवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति॥२॥

त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिस्थितिकीर्त्यते॥ अतलादिषु दैत्याद्यैः पालनं च ततस्त्रिभिः॥ तत्र तु प्रथमेऽध्याये
ज्ञानिनो राज्यनिर्वृत्तिः पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियव्रतकथाद्भुता॥ वंशे प्रियव्रतस्यापि निवेधनप्रसक्तम॥ यो नार
दादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीं भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्यो भूयः समगात्पदमिति पूर्वस्कंधांते प्रियव्रतस्य प्रथ
मं आत्मविद्या ततो गृहाश्रमः॥ ततः सर्वसंगत्यागेन मोक्ष इत्युक्तं॥ तत्र विस्मितः पृच्छति प्रियव्रतो भागवतः अत
एवात्मारामः गृहे कथमरमत॥ ननु रमतां को दोष इति चेत्तत्राह॥ कर्मणां बंधः पराभवश्च स्वस्वरूपतिरस्कारो राम॰
यन्मूलो भवति यद्गृहं मूलं कारणं यस्य॥१॥ गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशस्तस्यात्स च भागवतानां आत्मारामाणां न संभवती १

भा·पं·
२

प्रियव्रतस्यचज्ञानेऽंतरायरूपाबभूवेतिसप्रसंगमाह॥यर्हीत्यादिनाविमुक्तसंगःप्रकृतिंभजस्वेत्यंतेन॥यर्हि
वावहयदाहि॥वावेतिप्रसिद्धौदेहइतिचसःस्वपित्रामनुनाअवनितलपरिपालनायोयामंत्रितोनियुक्तोनै
वाभ्यनंदत्तेनैकृतअथहतदेवभावानादिंदेवोब्रह्मास्वभवनादवततारेत्युत्तरेणान्वयःउपामंत्रणेहेतुःआम्ना
तानाराज्ञांशास्त्रेणोक्तायेप्रवराःश्रेष्ठागुणास्तेषांगणस्यैकांतभाजनतयानियतास्पदत्वेन॥अनिच्छायांहेतुः

यर्हिवावहराजनसराजपुत्रःप्रियव्रतःपरमभागवतोनारदस्यचरणोपसेवयांऽजसाऽवगतप
२ रमार्थसतत्त्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाऽम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाज
नतयास्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाऽव्यवधानसमाधियोगेनसमावेशितसकल
कारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदद्यद्यपितदप्रत्याम्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोऽन्यस्मादसतोऽ
पिपराभवमन्वीक्षमाणः॥६॥

परमार्थसतत्त्वंआत्मयाथात्म्यंअवगतंतद्येनसतथाअतःब्रह्मसत्रेणतन्मध्यानेनकार्येणदीक्षिष्यमाणः।
नियमंग्रहीष्यन्प्रागपिवासुदेवएवनिरंतरसमाधियोगेनचित्तैकाग्र्येणसमावेशितःसमर्पितः[illegible]
सकलकारकाणामिंद्रियाणांयाःक्रियास्तासांकलापोयेनसःयद्यपितत्पित्रोक्तंनप्रत्याख्येयंतथापित
दधिकरणेराज्याधिकारेअसतोऽपिमिथ्याभूतादपिराज्यप्रपंचादात्मनःपराभवमालोचयन्नाभ्यनंदत्६ राम·
२

गृहासक्तिर्हि कुटुंबादिस्पृहया भवति सा च तेषां नास्तीत्याह ॥ महतामिति ॥ उत्तमश्लोकपादयोः छायाकामादिसंता
पापहारिणी तया निर्वृतं चित्तं येषां तेषां स्पृहा स्यात्कामतिर्नास्ति दाराद्यासक्तस्य तु मोक्षः श्रीकृष्णे स्खलितामति
श्चाभूदिति यत् ॥ अयं च महान्संशय इत्याह संशय इति ॥ प्रागेकृत्य परिहरति बाढं अभिनिवेशादिकं नास्तीति

महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः ॥ छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ॥ ३ ॥ संशयोऽयं
महान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु ॥ सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच
बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेतसो भागवतप
रमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिंवंति ॥ ५ ॥

सत्यमेव यथाऽपि विघ्नवशेन तेषां प्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिश्च संगकृत इत्याह ॥ भगवतः श्रीमच्चरणा
रविंदमकरंदरूपो यो रसस्तस्मिन्नावेशितं चेतो येस्तेः पि ॥ केनचिदंतरायेण विघ्नेन विहतामपि स्वां शि
वतमां पदवीं मार्गेन हिंवंति न त्यजंति ॥ कां भागवं मनाएव परमहंसास्तेषां दयितं तस्य प्रियस्य श्रीवासुदेवस्य क
थां न त्यजंति ॥ ५ ॥

प्रवर्त्तिनि निरंतं महाद्यं कं प्रतिकूलं मत्वा मामप्यसूयां करिष्यतीति शंकमानो नाहमेवं वदामि किंतु मन्मुखेन हरिरेव त्वामाज्ञा
भा॰पं॰ ३ पयतीति वदन् प्रवर्त्तिनि निवर्त्तिरहस्यमाह निबोधेति नवभिः ऋतं सत्यं अप्रमेयं देवं अस्रूयितुं दोषारोपेण दूषयितुं नार्हसि ते
तव ततः तात एष त्वद्गुरुश्च महर्षिः दिष्टं आदिष्टं आज्ञां विवशा अस्वतंत्राः संतो वहामः विवशत्वमेवाह चतुर्भिः
॥ नेति तस्य कृतं तेन निर्मितं तनुभृत् जीवः तपआदिभिर्विहंतुं अयथाकर्तुं न विभूयात् प्रभुर्न भवेत् मनी

श्रीभगवानुवाच ॥ निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि माऽसूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयं ॥ वयं भवस्ते तत एष महर्षि
र्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टं ॥११॥ न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनीषया वा ॥ नैवार्थध
र्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहंतुं तनुभृद्विभूयात ॥१२॥ भवाय नाशाय च कर्म कर्त्तुं शोकाय मोहाय सदाऽभया
म य ॥ सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनताऽगधत्ते ॥१३॥ यद्वाचि तंत्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरै
र्वत्स वयं सुयोजिताः ॥ सर्वे वहामो बलिमीश्वराय प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः ॥१४॥ ॥

षया सामादिबुद्धिबलेन परतः बलवदाश्रयात ॥१२॥ तत्र देहयोगे तावत्पारतंत्र्यं प्रसिद्धमित्याह भवायेति ॥ भवो
जन्म भवाद्यर्थं अव्यक्तेनेश्वरेण दिष्टं दत्तं देहयोगं जनता जीवसमूहः सदा धत्ते न त्वन्यथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः गरहेपि
थियवृत ॥१३॥ कर्मकरणेपि पारतंत्र्यमाह यद्वाचीति ॥ यस्य वाचि वेदलक्षणायां तंत्यां दामन्यां गुणाः सत्वादय
स्तत्पूर्वकाणि च यानि कर्माणि तन्निबंधनैर्दामभिर्नामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुदृढैः हे वत्स वयं सर्वे राम॰
सुयोजिताः निबद्धाः संतस्तस्मै ईश्वराय बलिं वहामः तद्दिष्टं यावत्कर्मः नसि नासिकायां प्रोता बद्धाः स ३
तश्चतुष्पदो बलीवर्दा यथा द्विपदे पुरुषाय ॥१४॥

गुणविसर्गस्यगुणसर्गस्यपरिबृंहणंसम्यग्वृद्धिस्तदनुचिंतयाव्यवसितःसकलजगतामभिप्रायोयेनसःयथाराज्ञाचारै
र्मंडलेश्वराणामभिप्रायोनिश्चीयतेतद्वत्अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्वेदैर्निजगणैश्चमरीच्यादिभिःपरिवृतःसत्य
लोकादवतीर्णः॥७॥सचब्रह्मातत्रतत्रउडुपतिश्चंद्रइव [illegible] प्रकाशमानोगंधमादनस्यद्रोणीदरीमवभासयन्नुप

अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्रायआत्मयो
निरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितःस्वभवनादवततार॥७॥सतत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमाना
वलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानःपथिपथिचवरूथशःसिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुप ग
गीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प॥८॥तत्रहवाएनंदेवर्षिर्हंसयानेनपितरंभगवंतंहिर
ण्यगर्भमुपलभमानःसहसैवोत्थायार्हणेनसहपितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे॥९॥भगवानपिभार
नतदुपनीतार्हणःसूक्तवाकेनाऽतितरामुदितगुणगणावतारसुजयःप्रियव्रतमादिपुरुषस्तंसदयहासाव
लोकइतिहोवाच॥१०॥

ससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढैर्देवेंद्रादिभिः॥८॥हंसयानेनोपलक्षणेनएनंपितरमुपल
भमानःमत्पितायमितिलक्षयन्पितापुत्राभ्यांमनुप्रियव्रताभ्यांसहनारदःकृतांजलिःसन्सहसैवाभ्युत्थायार्हणे
नपूजयापासहोपतस्थेतुष्टाव॥प्रियव्रतंतदामंदरद्रोण्यांनारदःउपदिशतिमनुश्चतंनेतुमागतोस्तीतिज्ञात्वं॥९
हेभारतभगवानादिपुरुषोब्रह्मापितंप्रियव्रतमितिहोवाचेत्यन्वयः [illegible] नारदेनोपनीतमर्हणंयस्यसःसूक्तवा
केनयथोचितवाक्येनअतिशयेनउदितावर्णितागुणगणाःअवताराःसुजयाःसर्वोत्कर्षाश्चयस्य॥१०॥

भा॰ पं॰
४

ननु गृहे वसतः पुरुषस्य रागादयः संभवंति न तु वन इत्याशंक्याह ॥ य इति ॥ यः विजिगीषमाणः स पूर्वं गृहेषु स्थि
त्वा तेषामत्यंतं निरोधमकुर्वन् जेतुं यतेत ॥ क्षीणेषु रिपुषु कामं गृहेऽन्यत्र वा विचरेत् ॥ यतो लोके ऊर्जितारीन् दुर्गाश्रि
ताऽत्येति जयति पश्चात् दुर्गं वाऽन्यत्र वा वर्त्तते ॥ युध्येतेति पाठे प्रहरेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ इदं च गृहदुर्गाश्रयाणां प्राकृ

५

यः षट् सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं ॥ अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु
कामं विचरेत् विपश्चित् ॥ १८ ॥ त्वं त्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेह
भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति समभिहितो महा
भागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयाऽवनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमा
नमुवाह ॥ २० ॥

तानां ॥ त्वं तु अब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोश एव दुर्गं तदाश्रितः ॥ अत एव निर्जितषट्सपत्नश्च तथाऽपि पुरु
षेणाईश्वरेणातिदिष्टान् दत्तान् भोगांस्तावत् भुंक्ष्व पश्चाद्विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं स्वरूपं भजस्व आत्मनि
ष्ठो भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मनस्ततो लघुतया अल्पतया तत् शासनमंगीचकार ॥ यद्वा आत्मनो यदनुशासनं
तत् अलघुतया गौरवेण बाढं तथा करिष्यामीति अवनतकंधरः सन् जग्राह ॥ २० ॥ ॥ राम
४

भोगेषु पारं तत्र प्रमाह ईशाभिसृष्टं दत्तमेव अंग प्रियव्रत अवरुंध्महे स्वीकुर्मः यथा स्वामिना दत्तमेव कणि
शादिबलीवर्दा भक्षयंति न स्वेच्छया तद्वत् न चैवं चेष्टा मम्यमीश्वरस्य यतो गुणकर्मसंगात् नाथो यद्यदे चतिर्यगादित्व
तां देहं अयुंक्त योजितवान् तत्तदास्थाय स्वीकृत्य यथांऽधाः चक्षुष्मता छायामात पंचानीयमानाः संत॥१५॥ नन्वे
तत्सर्वमविदुषः एव न त्वात्मविद इत्याशंक्याह मुक्तोऽपीति यावत्प्रारब्धं कर्म तावत् यथा स्वप्ने अनुभूतं प्रतियात

ईशाऽभिसृष्टं ह्यवरुंध्महेंग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसंगात्॥ आस्थाय तत्तद्यदयुंक्त नाथश्चक्षु
ष्मतांऽधा इव नीयमानाः॥१५॥ मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः॥ यथाऽ
नुभूतं प्रतियातनिद्रः किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृंक्ते॥१६॥ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आ
स्ते सहषट्सपत्नः॥ जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यं॥ १७॥ ॥

निद्रः गतनिद्र अभिमानशून्य एवानुस्मरति तर्हि भोगवासनया पुनर्जन्म भवेत्तत्राह किं तु देहांतरारंभका ॥ ७ ॥
गु २ न् गुणान् कर्माणि वासनाश्च न वृंक्ते न संभजते॥१६॥ न नु गृहे वर्त्तमानस्य भोगान् भुंजानस्य कुतोऽभिमानाभा
वो मोक्षो वा अतस्तत्त्यागेन च न वास एव युक्तः तत्राह॥ भयं संसारः स्यादेव प्रमत्तस्य अजितेंद्रियस्य वनेष्व
पि संगभियावनादन्नांतरगच्छतोऽपीत्यर्थः सहैव षट्सपत्नाः शत्रवो मनो बुद्धींद्रियाणि च यस्य स त
था भूत एव वनेष्वपि यत आस्ते बुधत्वेन जितेंद्रियत्वादात्मरतेः आत्मारामस्य अवद्यं रागादिदोषं किं करोति

उ इति विस्मये ॥ ह इति प्रसिद्धौ वा एवेति निश्चये ॥ आत्मनः समानैः शीलादिभिरुदारान्महतो दश पुत्रान्जनयामास
२४ ॥ तानाह ॥ आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिः वीतिहोत्रः कवि

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम । तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशी
लगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दश भावयांबभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ २४ ॥ आग्नीध्रे
ध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व
एवाग्निनामानः ॥ २५ ॥ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ आत्मविद्यायाम
र्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः
सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविंदाविर
तस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितांतर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्म
भूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः ॥ २७ ॥ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आस
न्नुत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वंतराधिपतयः ॥

एवेति अग्नीनां नामानि येषां ते ॥ २५ ॥ अर्भभावात् बाल्यादा
भ्य ॥ २६ ॥ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविंदयोरविरतस्मरणेनाविगलितः अखंडितो यः । परमो भक्ति
योगस्तस्यानुभावेन विशोधितांतःकरणेन प्रतीतो यो भगवान्तस्मिन्नात्मनः त्वंपदार्थस्य तादात्म्यं च अविशेषे
ण विशेषो देहाद्युपाधिः तदपोहेन प्रापुः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मनुनासंतुष्टेनउपकल्पिताअपचितिःपूजायस्यप्रियव्रतस्ययोगभ्रंशात्नारदस्यचशिष्यनाशात्कुटिलमीक्षणंसं
भवतितत्तुनास्तीत्याह अविषमंयथातथातयोरभिसमीक्षमाणयोःसतोः॥आत्मनःसम्यगवस्थानं अवाङ्मनसंवा
ङ्मनसयोरविषयंपदंस्वयंनिवासंजगाम यानंतरेअवाक्चाचामनोचरं॥कथंचिन्मनसस्तत्स्वयंविषयं अतः अव्यवहृ
तमव्यवहार्यंस्वंब्रह्मनिवर्त्तंप्रवर्त्तयन्व्यवहाराद्विरमःसन्नव्यवहारातीतंस्वरूपंचिंतयन्नंतर्हितइत्यर्थः॥२१॥पु

भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिःप्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मस
मवस्थानमवाङ्मनसंक्षयमव्यवहृतंप्रवर्त्तयन्नगमत्॥२१॥मनुरपिपरेणैवंप्रतिसंधितमनोरथःसुर
र्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयआस्थाप्यस्वयमतिविषमविषयविषजलाश
याशायाउपरराम॥२२॥इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलज
गद्बंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतआदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेनपरिरंधितक
षायाशयोऽवदातोऽपिमानवर्द्धनोमहतांमहीतलमनुशशास॥२३॥

त्वंराज्येऽभिषिच्यवनंयास्यामीत्येवं
योमनोरथःसपरेणब्रह्मणैवप्रतिसंधितःसंपादितोयस्यसः नारदस्यानुमतेनराज्येस्थापयित्वा अतिवि
षमोदुस्तरोयोविषयविषजलाशयोगृहंतस्यआशास्तिकमेवतन्निवासनाभोगेच्छावातस्याउपरतोऽभूत्॥२२॥य
त्पृष्टंगृहेकथमरमतत्तत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरतिइतिहवावइत्थमेवहि॥अधिनिवेशितःप्रापितःकर्माधिका
रोयस्यअखिलस्यजगतोबंधध्वंसनपरोऽनुभावोयस्यतस्यपदांघ्रियुगलंतस्यानवरतंध्यानंतदनुभावेन
परिरंधितकषायोदग्धरागादिमलआशयोयस्य अतःअवदातःशुद्धोऽपिमहतांब्रह्मादीनामाज्ञापालनेनमानवर्द्धनः॥२३॥

भा॰पं॰ ६

येवैउहअतिप्रसिद्धास्तस्यरथचक्राग्रकृताःपरिखास्तागर्ताःयतःयैरेवकृताःते॥३०॥तानआह॥जंब्विति॥तेषांपरिमा
णंचविशेषःपूर्वस्ययद्विस्तारमानंउत्तरस्ततोद्विगुणेनविस्तारमानेनेत्येवंसिंधुभ्योबहिःसमंततउपक्लृप्ताः

येवाउहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्तेसप्तसिंधवआसन्॥यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः॥३०॥जं
बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः॥तेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मात्उत्तरउत्तरोयथासंख्यंद्वि
गुणमानेनबहिःसमंततःउपक्लृप्ताः॥३१॥क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाःस
प्तजलधयःसप्तद्वीपपरिखाइवाभ्यंतरद्वीपसमानाएकैकश्येनयथानुपूर्वंसप्तस्वपिबहिर्द्वीपेषुपृथक्
6 परितउपकल्पितास्तेषुजंब्वादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्य
रेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनएकैकस्मिन्नेकैकमेवाधिपतिंविदधे॥३२॥
दुहितरंचोर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता॥३३॥ ॥

रचिताः॥३१॥यथासिंधुभ्योबहिरेकैकशोद्वीपाःएवंद्वीपानामपिबहिःसिंधवइत्याहक्षारोदेति॥दधिमंडो
मथितंदधि॥एतेसप्तजलधयःसप्तद्वीपानांपरिखाइवाभ्यंतरेतैःसंवेष्टिताये द्वीपाःतैःसमानाविस्तार
तःबहिर्बहिर्नांतःपृथक्असंकीर्णतया॥३२॥अहोआश्चर्यंराज्ञःसामर्थ्यमितिपरीक्षिदभिप्रायज्ञोभगवान्बा रा॰म॰ ६
दरायणिराह॥३३॥

उपशमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिभिरेकमर्बुदं । तादृशानि वर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं बुभुजे । तत्पश्चयः राज्ञो धर्म
पालनविषयभोगप्रभावैर्भाग्यं तत्रानायासेनैव धर्मपालनमाह ॥ अव्याहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि य
स्मात् तेन सारेण बलेन संभृतौ पूर्णौ दोर्दंडौ तयोर्युगलं तेनापीडितः आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टंका
रः तेनैव युद्धं विनाचिरमिता निरस्ता धर्मप्रतिपक्षा येन ॥ भोगातिशयमाह नवर्द्धिष्मत्प्राः स्वभायोया अनु

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेषु यजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादश परिवत्सराणामव्याहता
खिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो वर्द्धि
ष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभू
यमानविवेकइवानवबुध्यमानइव महामना बुभुजे ॥ २७ ॥ यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रमन्
भगवानादित्यो वसुधातलमर्द्धेनैव प्रतपत्यर्द्धेनावच्छादयति तदाहि भगवदुपासनोपचितातिपु
रुषप्रभावस्तदनभिनंदन् समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृ
त्वस्तरणिमनुपर्यक्रामत् द्वितीय इव पतंगः ॥ २८ ॥

दिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेकइ
व अत एव विषयासक्तात्मानमनवबुध्यमानइव बुभुजे । तत्र प्रमोदः प्रतिदिनं वर्धमानहर्षः ततः प्रसरणमस्यु
नादिलीलातनोयोषिणां योषित्स्वभावकृतशृंगारानुभावप्रकारान् । ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिताहासा
वलोकाः ततो रुचिरक्ष्वेल्यादयः । परिहासवाक्यादीनि तैः । २८ । प्रभावातिशयमाह । यावदर्द्धं सुधातलं लोका
लोकपर्यंतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः तस्मिन्नर्द्धेनैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति अ
र्द्धेन चावच्छादयति तमसा आवरणोति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्य इव पर्यक्रामत् । न चेदमसंभावितं यतो

भा·पं· ७ तस्यमहिमोपनिबंधनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यंते यथावेदेतदप्येकश्लोकोभवतीति कोनुकोनामकुर्यात् छायां
घ्नतमोनिरस्यन् ॥३८॥ भूसंस्थानंद्वियैः कृतंसरिद्गिरिवनादिभिः सीमाचयेनकृताभूतानांनिर्वृत्त्यैसुखायत्र
विवादाय ॥३९॥ भौमंपातालजंदिव्यंस्वर्गजंमानुषंमर्त्यलोकजंमहित्वंवैभवंयोनिरयतुल्यंमेने पुरुषानुजनाः
विष्णुभक्तास्तएवप्रियायस्येति ॥४०॥ पंचमेप्रथमः ॥ द्वितीयेप्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रंस्त्रैणसंमतं पत्न्यांहिपूर्वचित्त्यां

तस्यहवाएतेश्लोकाः प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरं योनेमिनिम्नैरकरोत्छायांघ्नन्सप्त
वारिधीन् ॥३८॥ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः सीमाचभूतनिर्वृत्यैद्वीपेद्वीपेविभागशः ॥३९॥
भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंकर्मयोगजं यश्चक्रेनिरयौपम्यंपुरुषानुजनप्रियः ॥४०॥ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रियव्रतविजयेप्रथमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवंपितरिसंप्रवृत्ते
तदनुशासनेवर्तमानआग्नीध्रोजंबूद्वीपौकसःप्रजाः औरसवद्धर्मावे माणः पर्यगोपायत् ॥१॥ सचक २४
दाचित्पितृलोककामःसुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतंविश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपक
रणआत्मैकाग्र्येणतपस्वीआराधयांबभूव ॥२॥ तदुपलभ्यभगवान्आदिपुरुषःसदसिगायंतीपूर्वचि
त्तिंनामाप्सरसमभियापयामास ॥३॥

योनाभिमुख्यानजीजनत् ॥ अस्मिन्विशेषप्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रःस्त्रैणपुंगवः
विहस्यत्रिवतस्येदंचरितंमुनिरब्रवीत् ॥२॥ जंबूद्वीपमोकोयासांताःप्रजाःपुत्रवत्पालयामास धर्मावेक्षमाणः रा॰म॰
धर्ममवेक्षमाणस्तत्पर्यः ॥१॥ पितृलोककामःपुत्रकामःसुरवराणांवनितास्तासामाक्रीडाचलोमंदरस्तस्यद्रोण्यांआ ७
भृतानिसंपादितानिपरिचर्योपकरणानिपुष्पादीनियेन ॥२॥ तदुपलभ्यज्ञात्वाब्रह्मा अभियापयामाससंभोगार्थं

नैवमिति जिताः षट् गुणाः इंद्रियाणि षड्वर्गं यो वा येः तेषामेवं विधः पुरुषकार इति न चित्रं नासंभावितं यतो विदुर विगतः अंत्यजो ऽपि येस्योरुक्रमस्य नाम सकृदुच्चारयेघः सत्र अधुनात त्क्षणमेव बंधं संसारं ॥ तत्त्वमिति पाटे प्ययमेवार्थः पाठांतरे तत्त्वं चंडालत्वं जहाति स्शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तस्य पराक्रममुपसंहरन्निव तत्रिक्रममाह ॥ स एवमिति देवर्षिचरणायोरनुशयनमुपसन्निः तदनुपतितो यो गुणविसर्गो राज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेण आत्मनि मन सि निर्वे

नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणानां ॥ चित्रं विदुर विगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति बंधं ॥ ३४ ॥ सा एवमपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेण निर्वृतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ॥ ३५ ॥ अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपे तदलमलममुष्या वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयांचकार ॥ ३६ ॥ परदेवतायाः प्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च महिषीं मृतकमिव सह सामहाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥ ३७ ॥ ॥

दोयस्य ॥ ३५ ॥ तमाह मायाः असाध्वनुष्ठितं यच्च तोऽभिनिवेशितः तत्तत् अलमलं विषयैः विनोदमृगं मर्कटं ॥ ३६ ॥ परदेवतायाः हरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तो य आत्मप्रत्यवमर्शो विवेकस्तेन नारदस्य पदवीं न दुः परिहरमार्गमेव पुनरनुससारेत्यन्वयः किं कृत्वा अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्य इमां पृथ्वीं विभज्य भुक्तो भोगो यस्याः तां भार्यां महाविभूतिः साम्राज्यसंपत्त्तत्सहितां महिषीं मृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र हेतुः हृदि निहितो निर्गतो निर्वेदो येन । हृदीत्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः

दृद्विगृहीतात्रिविहारस्तनानुभावः सागसाम स्कंधस्य ३९ ॥

भा·पं· ८

निजमुखाद्विगलितममृतमिवस्वादु आसवइवमादकंच ॥ यत्सहासंभाषणं ॥ तस्मिन्नामोदो निश्वाससगंधः तेनम
दांधायेमधुकरनिकरास्तैरुपरोधः आवरणं तेनभयात्द्रुतः शीघ्रोयः पदन्यासः तेनवल्गुस्पंदनंकिंचिच्चलनं
स्तनयोः कबरभारेरशनायांचयस्याः तांतस्याः अवलोकनेनविवृतावसरस्यदत्तावकाशस्य ॥ ६ ॥ कात्वंशैलेगिरा
वस्मिन्किंचिकीर्षसिहेमुनिवर्यइत्यादिपुंस्त्वेनसंबोधनादिजाड्यातुकरणार्थंहेमुनिवर्यनूनंभगवतः परदेवता

निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासेनवल्गु
स्पंदनस्तनकलशकबरभाररशनांदेवींतदवलोकनेनविवृतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमु
पनीतोजडवदितिहोवाच ॥ ६ ॥ कात्वंचिकीर्षसिचकिंमुनिवर्यशैलेमायाऽसिकाऽपिभगवत्परदेवतायाः
विज्येबिभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोऽर्थेकिंवामृगान्मृगयसेविपिनेप्रमत्तान् ॥ ७ ॥ बाणाविमौभगवतःश
तपत्रपत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ कस्मैयुयुंक्षसिवनेविचरन्नविद्मः क्षेमायनोजडधियांतववि
क्रमोऽस्तु ॥ ८ ॥

भ्रं

भ्रतस्यमायाः भ्रुवावैल्लन्नआह ॥ हेसुहृत्सखेविज्येनिर्गुणेधनुषीबिभर्षि ॥ किमात्मनोऽर्थेत्ताभ्यांकिंकार्यम
स्तिकिंवाप्रमत्तान्अजितेंद्रियान्मृगतुल्यानस्मदादीन्मृगयसेतान्वशीकर्तुंधनुषीधारयसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ कटाक्षाव
लत्त्याहबाणाविमौ ॥ शतपत्रेनेत्रकमलितेएवपत्राणिपिच्छानिययोः ॥ शांतौविभ्रमेणमंथरौअपुंखाभ्यांविनापिरु
१२ चिरौ ॥ पत्रैर्याकल्पितनेत्राभ्यांपरभागस्यपुंखस्थानीयस्याभावात् ॥ अतितिग्मौतीक्ष्णौदंतौअग्रभागौययोः
तौकस्मैप्रयोक्तुमिच्छतीतिनविद्मः अतोभयादेतावत्प्रार्थयामहे ॥ तवाऽयंविक्रमोऽस्माकंक्षेमायास्तु ॥ ८ ॥

राम· ८

साच तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः। रमणीयत्वमेवाह विविधाश्च निविडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपाः तेषां नि
कराः तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः तास्वारूढाः स्थलविहंगामपरादयस्तेषां मिथुनैः श्राव्यमाणाभिः श्रु
तिभिः उच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमानायेसलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं पश्चात्तथोपकूजितानादि
तान्यमलाजलानाशयास्तेषु कमलानि तेषामाकरमुपवनं॥४॥ सुललितेगमने ये पदविन्यासास्तैर्गतौ विलासोय

साचतदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविडपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलवि
हंगमिथुनैःश्राव्यमानश्रुतिभिः। प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजि
तामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम॥४॥ तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदंख
णखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमु
कुलयुगलमीषद्विकचय्यव्यचष्ट॥५॥ तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रंतीं दिविजमनुजम
नोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं वि
वरं॥

स्याः। चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय। खणखणेतिध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनं। आमीलिते नयने ए
व नलिनमुकुले तयोः युगलमीषद्विकचय्य किंचिदुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श॥५॥ तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनी
तः सन्नुजड इव दितिरिव स्मयमानान्तराम्लोकानुवोच जाड्यानुकरणं चवैदग्ध्येन तदृशीकारार्थः। दिविजानां देवानां
मनुजानां च यानि मनांसि नयनानि च तेषामाह्लाददुघैर्गत्यादिभिः नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं वि
दधतीं गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनययुक्तोऽवलोकश्च सुस्वराण्युत्तराणि चत्र चयवाश्च नेत्रादयस्तैः॥

लोकं स्थानं यत्रत्योजनउरसाद्दश्यमपूर्वावयवौ विभर्त्तिमनसउन्नयनौ लोभकौ ॥ पाठांतरेद्व्यंभ्रतलक्षणेनतीया
वक्रेचबद्धभ्रुतंविभर्त्तिकिंतदाह रसोमधुरालापरासौविनासस्ताभ्यांसहितासुधात्रअधरामृतं ॥ आदिश
ब्दात्स्मितनर्मादि ॥ १२ ॥ कावात्तवलोकेत्रात्मनोदेहस्पवक्तिः आहारः अंगहेसखेअदनाद्ववर्णानहविरिति
तत्रअंबधीगंधोवातिआगच्छतिइतितांबूलाभिप्रायं ॥ अदनाद्धहरिंगभातीतिपाठेममतावभ्रोजनात्तव
हिभ्रतैवंवत्तिर्भातीत्पर्थः यतस्त्वंविस्मोः कलासि ॥ विधुश्चनाम्नाति ॥ अनअत्रत्यो अभिधाकशीतिमतैः ॥

लोकंप्रदर्शयसुत्दत्तमतावकंमेयत्रत्पइत्थमुरसाऽवयवावपूर्वौ ॥ असमद्विधस्पमनउन्नयनौवि
भर्त्तिबद्धःभ्रुतंसरसरासमसुधादिवक्रे ॥ १२ ॥ कावात्मवत्तिरदनाद्धविरंगवातिविध्मोः कलाऽस्प्य
निमिषोन्मकरोचकर्णौ ॥ उद्दिग्रमीनयुगलंद्विजपंक्तिशोचिरासन्नभंगनिकरंसरवसुखंते ॥ १३ ॥
योऽसौत्वयाकरसरोजहृतः पतंगो दिक्षुभ्रमन्भ्रमतएजयतेऽद्दिणीमे ॥ मुक्तंनतेस्मरासिवक्रजटा
वरूथंकस्योऽनिलोहरतिलंपटएषनीवी ॥ १४ ॥

विस्मोः कलाऽसीत्यत्रहेतुः तवचकर्णौविस्मोरिवानिमिषो
न्मकरौ अनिमिषौ रत्तनेत्रत्वेन निमेषम्न्पौउभ्रिसतंमकरौतदाकारेकुंडलेययोः तौ किंचतवमुखंसरइ
[illegible]रइव तदेवाह ॥ उद्दिगंवचलमीनयुगलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजाः दंताः तेषांपंक्तिरेवशोचिःशोभायस्मि
न्सरसिजुद्दिजाराजहंसाः ॥ आसन्नोभंगनिकरइववक्रकेशस्तोमः परिमललुब्धभंगस्तोमोवायस्मिन् ॥ १३ ॥ पतंगः
कंदुकाः भ्रमतः भ्रेमत्ति तस्पमेअद्दिणीएजयतेचलतांनयति ॥ वक्रकेशासमूहमुक्तबंधननेस्मरसिनस

तदंगपरिमललोभेनानुगच्छतो भ्रमरानालक्ष्याह शिष्याइति॥ अजस्रं संततं। युष्मत् शिखातो विलुलिता विगलिताः
सुमनसामभितो वल्लीः गलितानि कुसुमानि भजंतीत्यर्थः। मुग्धत्वेनोपमावेदशाखा इवेति॥९। नूपुरस्वनमाकर्ण्या
ह। वाचमिति॥ तुभ्यं तव चरणागतपंजरयोः नूपुरयोस्तित्तिरीणां अंतर्गतरत्नानां परं केवलं वाचं श्रृणुमः क
थंभूतां अरूपां अदृश्यवक्त्रकां मुखरां अतिप्रकटां तांतं च पीनं परिधानवस्त्रं नितंबकांतित्वेन प्रकल्प्याह। क

शिष्या इमे भगवतः परितः पठंति गायंति सामस्वरहस्यमजस्रमीशं॥ युष्मच्छिखा विलुलिताः सुमनोऽभिव
ल्लीः सर्वे भजंत्यपि गणा इव वेदशाखाः॥९। वाचं परं चरणपंजरतित्तिरीणां व्रह्मन्नरूपमुखरां श्रृणुमो वा
मतुभ्यं। लब्धा कदंबरुचिरं कटिविटंकबिंबे यस्यामलातपरिधिः क्व च वल्कलं ते॥१०॥ किं संभृतं रुचिरयोः
द्विज शृंगयोस्ते मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे पंकोऽरुणः सुरभिरात्मविषाण ईदृक् येनाश्रमं सुभग
मे सुरभी करोषि॥११॥

दंबकुसुमस्परुचिदीप्तिः अंक विटंक बिंबे नितंबस्य सुंदरमंडले कलब्धा। पाठांतरं अं
गेति संबोधनं॥ मेखलामालक्ष्याह। यस्यामलातपरिधिर्वर्त्तते वस्त्रं नितंबकांतित्वेन प्रकल्प्य वस्त्रमदृष्ट्वैव प
च्छति क्व च ते वल्कलमिति॥१०॥ स्तनावालक्ष्याह। शृंगयोः स्तनयोः किं संभृतं किं पूर्णमस्ति मनोहरं किंचिद
स्तीत्येतावद्बहु जानाभियतो मध्ये कृशोऽपि त्वं कष्टेन वहसि। यत्र च मे दृष्टिः श्रिता संलग्नाऽस्ति अन्यथेदं
द्वयं न घटत इति भावः। स्तनगतकुंकुममालक्ष्याह। पंकोऽरुण आत्मनस्तव विषाणे स्तने ईदृक् अत्यपूर्वः कुत

औत्पत्तिकेनैवस्वभावेन॥ संहननंदृढांगत्वं॥२०॥ कामानांभोगैः अधि अधिकंमन्यमानः श्रुतिभिःवेदोक्तैः कर्मभिः अव
रुंधन्नापमादयंतेमोदंते॥२१॥ इतिएवंभूताः संज्ञायासंज्ञाताः परिणीतवंतः॥२२॥ पंचमेद्वितीयोऽध्यायः॥ तृतीयेचरितं
नाभेःपरमंगलमीर्यते यस्ययज्ञेप्रतीतस्ससुतोऽभूदृषभोहरिः॥ नाभिराग्नीध्रसुतः अपुत्रयामेरुदेव्याभार्य

आग्नीध्रसुतास्तेमातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैवसंहननबलोपेताः पित्राविभक्ता आत्मतुल्यनामानियथाभा
गंजंबूद्वीपवर्षाणिबुभुजुः॥२०॥ आग्नीध्रोराजाऽतृप्तःकामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्त
स्याः सलोकतांश्रुतिभिरवारुंध यत्रपितरोमादयंते॥२१॥ संपरेतेपितरिनवभ्रातरोमेरुदुहितॄर्मेरुदे
वींप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रींलतांरम्यांश्यामांनारींभद्रांदेववीतिमितिसंज्ञानवोदवहन्॥२२॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेपंचमस्कंधेआग्नीध्रवर्णनोनामद्वितीयोऽध्यायः॥ श्रीशुकउवाच॥ नाभिरपत्यकामोऽ
प्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत॥१॥ तस्यहवावश्रद्धयाविशुद्धभावेनयजतः
प्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोऽपिभगवान्भागव
तवात्सल्यतयासुप्रतीकआत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रेतार्थविधित्सयागृहीतहृदयोहृदयंग
मंमनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार॥२॥

यासह॥२॥ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषुकर्मसुक्रियमाणेषुद्रव्या राम·
दयः सम्यग्येयोगाउपायास्तेषामुपपत्त्यासंपन्नत्वाद्दुरधिगमोदुःप्रापोऽपिभागवतेषुकृपालुतयासुप्रतीकः शो १०
भितावयवः सन्नात्मानमाविश्चकार॥ अपराजितंस्वतंत्रं॥ निजभक्तानांयेऽभिप्रेतार्थास्तेषांविधित्सयागृ
हीतमाकृष्टंहृदयंचित्तंयस्य॥ हृदयंगमंसुखकरंयतः मनोनयनान्यानंदयंतीतियेऽवयवास्तैरभिरामंसुंदरं॥२॥

उपलब्धंप्राप्तं । मत्स्यंममामित्रमयासहतपश्चर्तुमर्हसि । किंवै । सर्वैर्भवभावनैःसंसृतिविस्तारकोयोह्यामेप्रसी
दतित्वांभार्यांकल्पयतीत्यर्थः । द्विजदेवेनब्रह्मणादत्तं । दृढंमनश्चलंगंसतत्नापयाति हेचारुशृंगिपतस्तेचित्तं

रूपंतपोधनतपश्चरतांतपोघ्नंत्वेतत्तुकेनतपसाभवतोपलब्धं ॥ चर्तुंतपोऽर्हसिमयासहमित्रमत्स्यंकिं
वाप्रसीदतिसवैभवभावनोमे ॥ १५ ॥ नत्वांत्यजामिदयितंद्विजदेवदत्तंयस्मिन्मनोदृगपिनोनवियाति
लग्नं । मांचारुशृंग्यर्हसिनेतुमनुव्रतंतेचित्तंयतःप्रतिसरंतुशिवाःसचिव्यः ॥ १६ ॥ शुकउवाच ॥ इतिललना
नुनयातिविशारदोग्राम्यवैदग्ध्ययापरिभाषयातांविबुधवध्वंविबुधमतिरधिसभाजयामास ॥ १७ ॥
साचततस्तस्यवीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येणपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतायुतपरि
वत्सरोपलक्षणंकालंजंबूद्वीपपतिनाभौमस्वर्गभोगान्बुभुजे ॥ १८ ॥ तस्यामुहवाआत्मजान्सरा
जवरआग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रा
नजनयत् । सासूत्वाथसुतान्नवानुवत्सरंगृहएवापहायपूर्वचित्तिर्भूयएवाजंदेवमुपतस्थे ॥ १९ ॥

तत्रमांत्वदधीनंनेतुमर्हसिसचिव्यःसखायस्तवसख्योऽपिशिवाअनुकूलाःसत्यःमांप्रतिसरंतुअनुवर्त्ततां । यद्वाएता
वत्पर्यंतंमेयाःसचिव्यःसख्यःशिवाःफेरवःताःप्रतिसरंतुनिर्यांतुयद्वावनवासेसहचर्योहरिण्यःशिवाः
प्रतिसरंतुप्रदक्षिणंगच्छंतु ॥ १६ ॥ ग्राम्येषुवैदग्ध्यंयस्याः ॥ १७ ॥ बुद्ध्यादीनांद्वंद्वैक्यं १८ सूत्वाप्रसूयउपतस्थेअभजत ॥ १९ ॥

सत्येतन्मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याहुः सकलजननिकायस्य वृजिनं निरस्यंतीति तथा शिवतमाः प्रवरा
श्च ये गुणगणास्तेषामेकदेशत कथनादिना ॥६॥ वाङ्मनसागोचरोऽपि त्वं भक्तानां सुखाराध्य एवेत्याहुः दे
परमपरिजनैरनुरागेण विरचिताये शबलसंरावा गद्गदाक्षरोक्तयः सलिलं च सितकिशलयाश्च तु
ड़पल्लवाः शिलेतिपाठे शिले कुशादिमंजरी एवमादिभिः संभृतया संपादितया पूजया परितुष्यसि

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ॥६॥ परि ना
जनानुरागविरचितशबलसंरावसलिलसितकिशलयतुलसिदूर्वांकुरैरपि संभृतया
सपर्यया किल परमपरितुष्यसि ॥७॥ अथानयाऽपि न भवतु इज्यया उरुभारभरया समु
चितमर्थमिहोपलभामहे ॥८॥ आत्मन एवानुसवनमंजसाविर्भूयमानाशेषपुरुषार्थ व्यतिरेकेण
स्वरूपस्य किंतु नाथाशिष आशासानानामेतदभिसंराधनमात्रं भवितुमर्हति ॥९॥

७॥ अथेति प्रकारांतरे अन्यथा तु अनयाऽज्यया यागेनापि उरुभारभरया अनेकांगसमृद्धयाऽपि भ
वतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं नैव पश्यामः ॥ अत्र हेतुः। आत्मनः स्वत एव अनुसवनं सर्वदा अं
जसा साक्षात् आविर्भूयमाना अतिशयेन भवंतो येऽशेषाः पुरुषार्थास्तत्स्वरूपं यस्य परमानंदस्य ॥ राम
न चैवं सत्यपि यागानर्थक्यमित्याहुः किं त्विति। सकामानामस्माकमेवैतदुपपद्यते। न तवेत्यर्थः ॥८।९॥

अथहेत्यादिनिपातबाहुल्यंवाक्यालंकाराय॥आविःकृतंभुजानांयुगलद्वयंचतुष्टयंयेनहिरण्मयंतेजोमयं।पुरुषे
षुविशिष्टतइतितथापुरुषोत्तममित्यर्थः।अर्हणेनार्चनेनसहोयतस्थुःअभजन्नित्यर्थः।विलसन्श्रीवत्सएव
ललामंचिह्नंयस्य॥दरवरःशंखःवनरुहंपद्मंअक्करिचक्रंअमलमणिःकौस्तुभःएवमादिभिःउपलक्षित३स्फु
किरणायेप्रवरामणयःतन्मयानियानिमुकुटादीन्यंगानांभूषणानितैर्विभूषितं॥बहुमानेदर्शयंतःअधनाइवोत्त

अथहृतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसच्छ्री
वत्सललामंदरवरवनरुहवनमालाऽक्कर्य्यमलमणिगदादिभिरुपलक्षितं॥३॥स्फुटकिरणप्रवरमणि
मयमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमत्विकसदस्यगृहपतयोऽ
धनाइवोत्तमधनमुपलभ्यसबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थुः॥४॥अर्हसिमुहुरर्हत्तमार्हणे
मस्माकमनुपथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितं।कोऽर्हतिपुमानप्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनी
शईश्वरस्यपरस्यप्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभीरूपनिरूपणं॥५॥

मधनंनिधिं॥४॥अर्ह
सीत्यादिनानिगदेनस्तुवंति हे अर्हत्तम परिपूर्णोऽपित्वमनुपथानांभृत्यानामस्माकमर्हणंमुहुःस्वयमेवस्वी
कर्तुमर्हसि॥ननुवयंस्तोतुंशक्ताइत्याहुःनमोनमइत्येतदेवास्माकंसद्भिरुपशिक्षितंत्वद्रूपस्यदुर्ज्ञेयत्वात्।
तदेवाहुःकोऽर्हतीति॥प्रकृतिगुणानांव्यतिकरःप्रपंचस्तस्मिन्नेवमतिर्यस्यअतएवानीशःप्रकृतिपुरुषयोः
परस्यअतएवेश्वरस्यअर्वाक्तनाभिस्त्वामस्पृशंतीभिःप्रपंचान्तर्गताभिःनामचरूपंचआकृतिश्चः[illegible]स्ता
भिस्त्वत्स्वरूपंनिरूपयितुंकोऽपिनसमर्थोऽस्तीति

भा·पं·
१२

अन्यत्तत्पार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचेति। आशिषामैहिकानांस्वर्गापवर्गयोरप्यरंत्वामुपधावति। प्रजायामेवपुरु
षार्थइतिप्रत्ययोयस्य। अधनोयथाफलीकरणंतुषकणादिकमाशासानोधनदमुपधावति। १४। इदंचनातिचित्र
मित्याहुः इहसंसारेतेऽपराजितयामाययाअनवसितपदव्याअलक्षितमार्गया अपराजितःकोवैनकोऽपि
अतस्तयाऽनावतमतिंकअतएवविषयाएवविषंतस्परयावेगास्तैरनावृताप्रकृतिर्यस्यसकः यद्यनुपा

12
किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजांभवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभगवंतमुपधा
वति। प्रजायामर्थप्रत्ययोधनदमिवाधनःफलीकरणं। १४। कोवाइहतेऽपराजितोऽपराजितोऽपरा
त जितयामाययाऽनवसितपदव्याऽनावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः
।१५। यदुहवावतचपुनरदभ्रकर्त्तरिहसमाहूतस्तत्रार्थधियांमंदानांनस्तद्देवहेलनंदेवदेवार्ह
श्रीशुकउवाच॥ सिसाम्येनसर्वान्प्रतिवोढुमविदुषां।१६। इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधरा
भिवादिताभिवंदितचरणःसदयमिदमाह।१७। श्रीभगवानुवाच। अहोबताहमृषयोभगवद्भिरवि
तथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितोयदमुष्यआत्मजोमयासदृशोभूयादिति। ममाहमेवाभिरू
पःकैवल्यादथापिब्रह्मवादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्द्विजदेवकुलं।१८।

सितमहच्चरणः। अतस्त्वन्मायामोहितस्यैवमाशंसाघटतइत्यर्थः।१५। अदभ्रकर्त्तःदेवहूकार्यकारिनअत्यी म
यसेकार्यायत्वंयद्यस्माभिरिहसमाहूतोसि। तत्रप्रजायामर्थधीर्येषांमंदानांतेषांनोयद्देवहेलनमवज्ञा राम·
नंतत्। सर्वान्प्रतितवसाम्येनहेतुनाप्रतिवोढुंसोढुमर्हसि।१६। इतिनिगदेनगद्यात्मकस्तोत्रेणवर्ष १२
धराभारतवर्षपतिर्नाभिःतेनाभिवादितायेऋत्विजस्तैरभिवंदितोचरणौयस्य।१७। असुलभत्वेहेतुः

ममाहमेवाभिरूपःसदृशःकैवल्यात्॥ अस्तीश्वरात्
हिजेगुरुदेवाइत्वालीज्ञाशोभाकुलं॥१८॥

स्वोपयोगमेवप्रदर्शयंति । तच्चथेति । परमेभ्योऽपिपरमपुरुषःप्रकर्षयुक्तरूपाकरुणयाऽपकल्पयिष्यन्संपादयिष्य
न्चकारात्कामितंच । नापचितः अनपचितः अपूजितएवपूजानपेक्षत्वात् स्वयमेवोपलक्षितःदृष्टोऽसिद्दतएव
तसापेक्षवत् ॥१०॥ यद्यपित्वंवरान्दातुमाविर्भूतोऽसितथापि हेअर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियज्ञे निजपुरुषाणांत्व

तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहिमानंचापवर्गा
ख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः ॥१०॥ अथायमेववरोह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिष
राजर्षेर्वरदर्षभोभगवाननिजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ॥११॥ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशे
षमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगण
कथनोऽसि ॥१२॥ अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणादुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्व
रमरणदशायामपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु ॥१३॥

भक्तानामस्माकमीक्षणविषयोभवान्यर्हि यदाआसीत्तदात्वयमेववरःसंजातः ॥११॥ दर्शनस्यदुर्लभतामा
हुःअसंगेनवैराग्येणनिशितंयत्ज्ञानंसएवानलस्तेनविधूताअशेषामलायेषांअतोभवतइवस्वभावोये
षां । तानेवाहआत्मारामाणांएवंभूतानांमुनीनामपिपरममंगलायनंगुणगणाकथनमेवनतुदर्शनंयस्य
अतस्तैरनवरतंपरिगुणितात्अभ्यस्तागुणगणायस्येतिसंबोधनं ॥१२॥ दर्शनेनैवकृतार्थाअपिवरमेकंप्रार्थ

यंते । अर्थेति । स्मरणायविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः ॥१३॥

भा·पं·
१२

तस्य वर्षे मंडले ॥३॥ अवरुध्य प्राप्य ॥ स्वैरं इच्छया गृहीतो नरलोकसमानधर्मो मनुष्याकारो येन तं ॥ अत एव मायया स्व
पुत्र इति विलसिता मतिर्यस्य ॥४॥ आपौरप्रकृति पौरान्प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोनुरागो यस्मिन् कथंभूतो नाभिः
जनाः पौरादयः प्रकृतयोमात्यादयः आत्मजं धर्ममर्यादारक्षार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामनुसर्गे निधाय विशालायां ब ८

तस्यहींद्रःस्पर्द्धमानोभगवान्वर्षेनववर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्यात्मयोगमायया
स्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षत ॥३॥ नाभिस्तुयथाभिलषितंसुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्ग
13 दाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसधर्मं भगवंतंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सताततेतिसानुरा
गमुपलालयन्परांनिर्वृतिमुपगतः ॥४॥ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसमयसे
तुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेन
नरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमानमवाप ॥५॥ यस्यहपांडवेयश्लोकावुदा
हरंतिकोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ॥६॥ ब्रह्मण्यो
न्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगलपूजिताः यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा ॥७॥ अथहभगवानृषभ
देवःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांध
र्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंकर्मसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामा
त्मसमानानांशतंजनयामास ॥८॥

दरिकाश्रमे प्रसन्नं परानुद्वेजकं निपुणं च तीव्रं तेन उपासीनः सेवमानः
कालेन तन्महिमानं जीवन्मुक्ततामवाप ॥५॥ नाभेः प्रसिद्धं कर्म अनु तदनंतरं को नु पुमानाचरेत् न कोपीत्यर्थः राम·
॥६॥ मंगलैर्दक्षिणाभिः पूजिताः संतः ओजसा मंत्रबलेन ॥७॥ अन्येषां गृहस्थानां यत्प्रदर्शितो गुरुकुलवासो ये १२
न अनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् उभयविधं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कर्मविधिं अभियुंजन् अनुतिष्ठन् जयं

आग्नीध्रीये नाभौ ॥१९॥ पतिं नाभिं हे विष्णुदत्त तस्यावरोधायने अंतःपुरे मेरुदेव्यां शुकुद्धसत्वस्तन्वाऽवततार
केषां धर्मान् वातरशनानां दिग्वाससां पाषंडिव्यावर्त्यर्थमाह श्रमणानां तपस्विनां ऋषीणां ज्ञानिनां ऊर्द्धमंथि-
नां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां ॥२०॥ इति पंचमे तृतीयः ॥ चतुर्थादित्रिभिः प्रोक्तमृषभस्य हितं महत् ॥ लोकार्थं येन नैष्क- स

ततः आग्नीध्रीये अंशकलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः ॥१९॥ इति निशामयंत्या मेरुदेव्याः प-
तिमभिधायांतर्दधे भगवान् ॥ बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रिय-
चिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्धमं-
थिनां शुक्लया तनुवावततार ॥२०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे तृतीयोध्यायः ॥ श्रीशु-
क उवाच ॥ अथ तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभि-
रनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः ॥१॥ त-
स्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋष-
भ इतीदं नाम चकार ॥२॥

र्म्यं च निदर्शितं ॥ चतुर्थे शतपुत्रस्य राज्यं तस्योपवर्ण्यते यस्य राज्ये
जनः सर्वसंतोषामृतनिर्वृतः ॥१॥ अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्षणानि पादतलादिषु वज्रांकुशादीनि यस्य
महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः ॥ साम्यादिभिः सह वर्द्धमानप्रभावं ॥ प्रकृतयोऽमात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षंति स्म
वर्ष्मणा देहेन तस्य विशेषणद्वयं वरीयसा श्रेष्ठतमेन ॥ बृहंतः श्लोकाः पद्यानि कवीनां यस्मिन् तेनत्व ओ
जस्तेजः वीर्यं प्रभावः शौर्यं उत्साहः ॥ एतैर्गुणैरतिश्रेष्ठत्वाद् ऋषभः श्रेष्ठ इति नाम चकार ॥२॥ ॥

भा·पं· इत्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान्॥तत्रवयोयौवनंपुंवैवधर्ममर्हिके इतिवचनात्॥विविधोद्देशाःनानादेवतोद्दे
१४ शाःयथोपदेशंयथाविधि॥१६॥अन्यस्मात्सकाशादात्मनःकश्चिदपिकिमपिकथंचनापिनवांछति॥इत्याहु
दयेद्व्यंतःअविद्यमानंखपुष्पादिकमिव॥नचान्यदायमवेक्षतेऽपीत्यर्थः भर्त्तरिऋषभदेवेप्रशासत्यसु

14 ऋत्विग्देशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः॥सर्वैरपिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज॥१६॥
भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मा
त्कथंचनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्त्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण॥१७॥सकदाचि
८ दटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्त्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहिता
त्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहोवाच॥१८॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपं
चमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः॥ऋषभउवाच॥नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान् ६
कामानर्हतेविड्भुजांये॥तपोदिव्यंपुत्रकायेनसत्त्वंशुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतं॥१॥ ॥

स्नेहातिशयंविनाऽन्यन्नवांछति॥१७॥अवहितात्मनःसंयतचित्तानपिप्रजानुशासनार्थमुपशिक्ष
यन्नितिहवक्ष्यमाणमुवाच॥पंचमेचतुर्थःपंचपंचमेमोक्षधर्मोपदेशःपुत्रानुशासनंउक्तंपारमहं
स्यंचतस्यहृद्दतितित्रया॥विड्भुजामपियेसंतितान्कष्टान्दुःखदान्कामान्विषयान्नार्हतीतिनयोग्यो राम·
ऽयंमनुष्यदेहोनभवति॥दिव्यमुत्कृष्टं॥येनतपसा॥यस्मात्शुद्धात्सत्त्वात्अनंतंब्रह्मसुखंभवति॥१॥ १४

तं भरतमनु कुशावर्तादयो नव पुत्रा नवते: प्रधाना ज्येष्ठाः॥१०॥ तदनंतरं कविप्रमुखा नव॥ भागवतधर्मप्रदर्शकाः
वसुदेवनारदयोः संवादो यस्मिन् उपरिष्टात् एकादशे॥११॥ महाशालीना अतिविनीताः॥१२॥ केवलः शुद्धः वि

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशंति॥९॥ तमनु कु

आर्यावर्त

शावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः॥ केतुर्भद्रसेन इंद्रस्पृक् विदर्भः कीकट इति नव नवति प्रधानाः॥१०॥
कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः॥ आविर्होत्रोऽथ द्रुमिडश्चमसः करभाजनः इति भागवतधर्मद
र्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमु
परिष्टाद्वर्णयिष्यामः॥११॥ यवीयांस एकाशीतिर्जायंतेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रि
या यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः॥१३॥ भगवानृषभसंज्ञ आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तान
र्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वर एव विपरीतवत् कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणे
नोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशांतो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेन गृहेषु
लोकं नियमयत्॥१४॥ यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः॥ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्रा
ह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास॥१५॥

परीतवत् अनीश्वर
वत् कर्माणि कुर्वन् नियमयत् नियमितवान् पाठांतरे नितरामरमयत्॥ कर्मकरणे हेतुः अनुगतं न्यस्तं ध
र्मं स्वयमाचरणेनातद्विदामुपशिक्षयन् कथं धर्मादीनामवरोधेन संग्रहेण अत्र आनंदो भोगः अमृतं
मोक्षः॥१३॥ शीर्षण्यः श्रेष्ठः तेनाचरितं तत्तदनुवर्ततेऽयं जनः॥१४॥ सकलो धर्मो यस्मिंस्तत् ब्राह्मं गुह्यं वेदरहस्यं

२ अविद्ययेतिकोर्थः॥जीवन्मुक्तानांतु विद्ययास्वस्वरूपस्फूर्तौसत्यांआरब्धवशात्क्रियमाणमपिकर्मनसंसारायभवति॥

भा-पं- १५ उक्तमुपसंहरति॥एवंपूर्वकृतंकर्मकर्तृभूतंमनःकर्मभूतंवशंप्रयुंक्तेपुनःकर्मनिष्ठंकरोति॥जीवन्मुक्तकर्म
व्यावृत्त्यर्थमाह अविद्ययेति अविद्ययाआत्मनिउपधीयमानेआच्छाद्यमानेसति॥एवंमनःकर्तृपुरुषंकर्म
वशंप्रयुंक्तेइतिवा॥६॥नकेवलंदेहयोगमात्रंअनर्थांतरंचेत्याह॥यदायुणानामीहियाणाईहांचेष्टाअयथा
मिथ्याआत्मीयानभवतीतिविपश्चित्विवेकीसन्ननपश्यति॥नपश्यतीतिपाठेअयथाआत्मीयत्वेनस्वार्थे
तत्रतदासहसागतस्मृतिःस्वरूपस्मृतिशून्यःसन्अज्ञोमूढःमैथुनसुखप्रधानंगृहंप्राप्यतापान्विंदति॥७॥न

एवंमनःकर्मवशंप्रयुंक्तेअविद्ययात्मन्युपधीयमाने॥प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयो
गेनतावत्॥६॥यदानपश्यत्ययथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तःसहसाविपश्चित्॥गतस्मृतिर्विंदतितत्रतापा
नासाद्यमैथुन्यमगारमज्ञः॥७॥पुंसःस्त्रियामिथुनीभावमेतंतयोर्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः॥अतोगृह
क्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोऽयमहंममेति॥८॥यदामनोहृदयग्रंथिरस्यकर्मानुबद्धोदृढआश्ल
थेत॥तदाजनःसंपरिवर्ततेस्मात्मुक्तःपरंयात्यतिहायहेतुं॥९॥

नुयथोययोगंस्त्रियामिथुनीभूयसुख
मात्रमनुभवतःकुतस्तापाःस्युःतत्राह॥पुंसइतिप्रत्येकंतयोरेकैकोहृदयग्रंथिरस्त्येवएनंमिथःस्थूलमन्यंहृ
दययोग्रंथिंदुर्भेदंवदंति॥कुतदुत्पतआह॥अतःअस्मात्मिथुनीभावात्प्रत्येकंहृदयग्रंथिनातुदेहेंद्रियमा
त्रेऽहंममेतिमोहः॥अस्मात्तुगृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहोभवेदित्यर्थः॥८॥कदातर्हितस्यनिवृत्तिरतआह
यदास्यजनस्यकर्मभिरनुबद्धोदृढोमनोरूपोहृदयग्रंथिःशिथिलोभवेत्तदास्मान्मिथुनीभावान्निव राम- १५

मोक्षबंधयोर्निदानमाह॥महत्सेवामिति॥तमसः संसारस्य द्वारं॥योषितां ये संगिनस्तेषां संगं॥ महतां लक्षणमाह समे
इन॥महांत इति साधवः सदाचाराः॥२॥मयि ईशे कृतसौहृदमेव अर्थः पुरुषार्थो येषां॥वाशब्देनान्यनिरपेक्ष
स्यैवास्य लक्षणत्वं दर्शयति देहं बिभर्तीति देहंभरा विषयवार्त्तैव॥नचधर्मविषया येषु तेषु जनेषु जायादियुक्ते
षु गृहेषु च॥रातिर्मित्रं धनं वा पारांतरे जायादिप्रदेषु यावदर्थाश्च यावदर्थमेवार्थो येषामिति मध्यमपदलो

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगं॥महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता विमन्यवः सुहृदः
साधवो ये॥२॥ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहंभरवार्त्तिकेषु॥गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्री
तियुक्ता यावदर्थाश्च लोके॥३॥नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आपृणोति॥न साधु मन्ये य
त आत्मनोऽयमसन्नपि क्लेशद आस देहः॥४॥पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्वं
यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः॥५॥

पीसमासः देहनिर्वाहाधिकस्पृहाभा
न्या इत्यर्थः॥३॥कामान्नार्हंतनइति यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति॥यद्यदा इंद्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्री
पते तदा प्रमत्तः सन विकर्म पापं नूनं कुरुते॥यतो विकर्मणः प्राचीनादयं क्लेशदो देहो जातः तस्य पुनः क
रणं साधु न मन्ये॥४॥देहादेर्नश्वरत्वात्क्रिया न यमनर्थ इत्याशंकाह पराभवो देहादिनास्वरूपाभिभवः अ
ज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्र हेतुः॥यावत्क्रियाः स्युः तावदिदं मनो हि कर्मस्वभावमेव स्यात् येन कर्मात्मके

भा॰पं॰ १६

किं च पुत्रान् पिता शिष्यान् वा गुरुः नृपश्च प्रजाः एवमनुशिक्षयेत् । मम लोकं यः कामयते यद्वा मदनुग्रहावार्थोपस
विमन्युः शिक्षितस्याकरणेऽपि कोपशून्यः अतत्त्वज्ञान् तत्त्वमविदुषः अयोग्यान् वा कर्मसु मूढान् ॥१५॥ अन्यथोपदेशे प्र
त्यवायमाह मनुजः काम्यकर्मसु पुरुषं योजयन् गर्ते संसारकूपे पातयति स मनुजः कमर्थं पुरुषार्थं लभेत न क
मपीत्यर्थः । तद्योजनयोरित्येतदुपपादयति लोक इति त्रिभिः नष्टदृष्टिश्चेदेहे तुः यद्वाति । निकामं अतिशयेन कामो यस्य
१६ । तमीदृशं कुबुद्धिं दृष्ट्वा तज्ज्ञो बकस्तत्प्रवर्तयेत् न कोऽपि । उत्पथगं तमंधं यथा तेन वगर्के तिकः क्रयात् ॥१७॥
समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्तिमार्गोपदेशेन यो न मोचयेत् स गुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा यस्ते मो

16

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः । इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्न योजयेत्क
र्मसु कर्ममूढान् ॥१५॥ कं योजयन्मनुजोऽर्थं लभेत निपातयन्नष्टदृशं हि गर्ते । लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृ-
ष्टिर्योऽर्थान्समीहेत निकामकामः । अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं च न वेद मूढः ॥१६॥ कस्तं स्व
यं तदभिज्ञो विपश्चिद्विद्यायामन्तरे वर्तमानं । दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथा
ऽन्धं ॥१७॥ गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् । दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्या
न्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युं ॥१८॥ इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः । पृष्ठे कृतो मे यदधर्म
आराद् अतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥१९॥

चयितुं न शक्नुयात् ॥ अतस्तस्य गुर्वादिर्न स्यादिति निषेधः । ततश्च पिता न
स्यादिति पुत्रोत्पत्त्यैव तेन कार्यं इत्यर्थः । दैवं देवता न स्यादिति पूजा न ग्राह्येत्यर्थः । एवमन्यदपि द्रष्टव्यं ॥१८॥ एवं मोक्षध
र्मानुपदिशन् भ्रातॄन् अपालयतां धर्मस्पर्द्धादि निवर्तयेतेषां जन्मकथनपूर्वकमाह इदं भ्याइदं मनुष्याकारं शरीरं मम
दुर्विभाव्यं मच्चित्तं कोमदिका विलसितं न त्वदं प्राकृतमनुष्य इत्यर्थः । मे हृदयं तु सत्त्वं । किं तत् हृदयं यत्र धर्मः तत् शुद्धस
त्त्वमित्यर्थः । कृतः । यद्यस्मान्मया अधर्मो दूरादेव पृष्ठे कृतः । उत्सारितः अत एव मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥१९॥

राम॰ १६

हेतुमतिहायेत्युक्तं तत्र पंचविंशति साधनान्याह चतुर्भिः ॥ हंसेत्युद्धे मयि गुरौ ॥ भक्तिः सेवा ॥ अनुवृत्तिस्तत्परता
विगततृष्णया सर्वत्र लोकांतरेपि व्यसनावगत्या दुःखानुसंधानेन ॥ ईहानिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन ॥ १० ॥ मदर्थैः
कर्मभिः अहमेव देवो येषां तैः संगात् ॥ देहपुत्रादेहगेहयोरात्मबुद्धेः ॥ अहं ममेति बुद्धेः ॥ ११ ॥ अध्यात्मयोगेन ॥ १८ ॥

हंसे गुरौ मयि भक्त्याऽनुवृत्त्या वितृष्णया द्वंद्वतितिक्षया च ॥ सर्वत्र जंतोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तप
सेहानिवृत्त्या ॥ १० ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे ॥ निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा
जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ११ ॥ अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्यक् ॥ सच्छ्रद्ध
या ब्रह्मचर्येण शश्वदसंप्रमादेन यमेन वाचां ॥ १२ ॥ सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजिते
न ॥ योगेन धृत्युद्यमसत्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यं ॥ १३ ॥ कर्माशयं हृदयग्रंथिबंधमविद्य
याऽऽसादितमप्रमत्तः ॥ अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् ॥ १४ ॥

अध्यात्मशास्त्राभ्या
सेन सध्यक् सम्यक् इति सर्वत्र संबंधः ॥ असंप्रमादेन कर्तव्यस्यापरित्यागेन ॥ १२ ॥ सर्वत्र मद्भावो मद्भाव
ना तत्र विचक्षणेन निपुणेन विज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यंतेन ज्ञानेन ॥ योगेन समाधिना धृत्युद्यमस
त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन्नहंकाराख्यमुपाधिं व्यपोहेत् निरस्येत् ॥ १३ ॥ ततः साधनादुपरमेदित्या
ह ॥ कर्माण्याशेरते यस्मिन् अनेन योगेन उपायेन यद्यपि फले सिद्धे साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि यावद्देहपातं

भा॰पं॰ १७ मेतन्नुर्मूर्त्तिर्वेदाख्यायेनब्राह्मणेनइहलोकेधृतायत्रचब्राह्मणेसत्वादयोऽष्टौगुणाःसंतिततःपरंकिंपश्या
१७ मीत्यन्वयः॥२४॥निस्पृहत्वमाह॥मत्तोपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्तितेषामितरेणराज्यादिनाकिमुस्या
त्नकिमपि॥२५॥तदेवंब्राह्मणसंमानंविधायेदानींसर्वभूतसंमानंविधत्ते॥हेसुताःसर्वाणिजंगमानि

17 धृतातनूरुशतीमेपुराणीयेनेहसत्वंपरमंपवित्रं॥शमोदमःसत्यमनुग्रहश्चतपस्तितिक्षाऽनु
भवश्चयत्र॥२४॥मत्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित्॥येषांकिमुस्यादि
तरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजां॥२५॥सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्चराणिभूतानि
सुताध्रुवाणि॥संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे॥२६॥मनोवचोदृक्क
रणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंहि॥विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतांतपाशान्नविमोक्तुमी
शेत्॥२७॥

स्थावराणिचभूतानिमद्धिष्ण्यतयावोयुष्माभिः॥संमाननीयानिपदेपदेक्षणेक्षणेविविक्तापूतामत्सरादि
रहितादृष्टिर्येषांतैः॥तदेवममार्हणं॥२६॥सर्वकर्मणामीश्वरार्पणंविधत्ते॥मनोवचोदृश्यामन्येषांचकरणाना
मीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणंआराधनमेवसाक्षात्कृतंफलंयेनपरिबर्हणेनविनाकालपाशाद्विमो॥ राम॰
क्तुंनईशेत्नसमर्थोभवेत्॥२७॥ १७

भवंतश्च त्वद्दयेन शुद्धसत्वमयेन जाताः तस्मान्मत्सरं हित्वा मद्दत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वं ॥ ननु त्वत्पुत्रत्वात् त्वां वयं भजेम
राजपुत्रत्वात्प्रजाश्च पालयामेति चेद्दत्त आह तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं ॥ भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति
भावः ॥२०॥ इदानीं ब्राह्मणाश्च सेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहंती
ति वीरुधः स्थावराः उत्कृष्टाः अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपि ये सरीसृपाः सर्पंतीति जंगमाः ते उदुत्तमा इति सर्वत्रानुषंगः
तेष्वपि संबोधानिष्ठा स्थितिर्येषां पश्वादीनां ते कीटादिभ्यः ततः तेष्वपि मनुष्याः ततोपि प्रथमा भूतप्रेतादयः ॥ ततोपि
गंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोन्ये विबुधानुगाः किंनरादयः ॥२१॥ तेभ्योऽसुरान्देवासुरेभ्यः संधिरार्षः देवाश्च मघवत्प्रधा

तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं त
द्भरणं प्रजानां ॥२०॥ भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ॥ ततो मनुष्याः प्रम
थास्ततोऽपि गंधर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥२१॥ देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां ॥
भवः परः सोऽथ विरिंचवीर्यः स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥२२॥ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्पश्यामि
विप्राः किमतः परं तु ॥ यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाऽहमश्नामि कामं न तथाऽग्निहोत्रे ॥२३॥

नाः देवेभ्यः इंद्रश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ततोपि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवः विरिंचो वीर्यं शक्तिः कार
णं यस्य स विरिंचवीर्यः ॥ अतस्तज्जनकत्वाद्विरिंचस्ततः पर इत्यर्थः ॥ स विरिंचो मत्परः ॥ अहं परो यस्मात् द्विजदेवा
ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोहं ॥२२॥ ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुलये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणात्परं तु भूतं किं
पश्यामि न किंचित् विप्रा इति तत्रत्यानां ब्राह्मणानां संबोधनं समस्यैवाभावाद् धिक् कुतस्त्यमित्यर्थः तत्र
हेतुमाह सार्द्धाभ्यां ॥ यस्मिन्ब्राह्मणे श्रद्धया प्रकर्षेण हुतमन्नादिकामं यथेष्टमहमश्नामि ॥२३॥

भा·पं· सचनदाग्रहगृहीतइवादृश्यत॥तत्रहेतुःपराङ्मुखतोऽवलंबमानाश्चतेकुटिलाश्चतेजटिलाश्चकपिशाश्चकेशाः
१८ तेषांभरिभारोयस्यसः॥अवधूतमनादृतंअतएवमलिनंनिजशरीरंतेनकथंभूतोऽप्येवमदृश्यत अतिसुकुमा
राणिकरचरणोरःस्थलानितथाविपुलाबाहूदयःतएवावयवाःतेषांविशिष्टोन्यासःसन्निवेशोयस्यसःतथा
प्रकृत्यैवसुंदरःस्वभावसिद्धोहासःतेनशोभनंमुखंयस्य॥तथानवनलिनदलवदाचरतीतिशिशिरतारक्त
पद्मारिकर्णांतिकंअरुणंआयतंतनयनंतेनाप्यारुचिरः॥तथासदृशाअन्यूनाधिकाःसुभगाश्चकपोलकर्णक

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाहुसगलवदनावयवविन्यासःप्रकृतिसुंदरःस्वभाव
18 हासससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरताररुणायतनयनरुचिरःसदृशसुभगकपोलक
र्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरासनमुपदधानःप
रागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभारेणावधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइ
वादृश्यत॥३१॥यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रिया
कर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहदति
स्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः॥३२॥

र्णनासिकायस्य॥तथाविगूढस्मितंयद्वदनंतस्यमहोत्सवेन
विभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकामसंदीपयन्नेवंभूतोऽपितथाऽदृश्यतेत्यन्वयः॥३१॥यर्हियदालोकंजनंयोग
स्यप्रतिपक्षमाचक्षाणःपश्यन्बभूव॥तस्यप्रतिक्रियाकरणार्थंनिंदितमित्याचक्षाणःतदाआजगरंव्रतमास्थि राम·
तःसन्शयानएवाश्नातिस्मेत्यन्वयः॥आजगरंव्रतंनामैकत्रैवस्थित्वाप्रारब्धकर्मोपभोगःअवमेहतिमू १८
त्रयतिहदतिपुरीषमुत्सृजतिउच्चरितेपुरीषेचेष्टमानोविलुठन्नतेनैवादिग्धाआलिप्तागुद्देशादेहदेशायस्यसः॥३२॥

स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थमनुशास्यमुनीनांपारमहंस्यधर्मंउपशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिच्यऋषभदेवस्यप
देशोनामयस्यसभगवान्ब्रह्मावर्त्तात्प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्वरितोवशिष्टःशरीरमात्रःपरिग्रहोयस्य २८
अभिभाष्यमाणोऽपिजनानांमूकोजडादिवद्वर्त्तमानस्तूष्णींबभूव अवधूतस्येववेषोयस्य २९ तत्रपुरादिष्वनुपथं
मार्गेमार्गेअवनिचरापसदैर्दुर्जनैस्तर्जनादिभिःपरिभूयमानोऽपितदविगणयन्नेवैकचरएकाकीपृथिवींपरिबभ्रा

श्रीशुकउवाच॥एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहानुभावःपरमसुहृद्भगवान्ऋ
षभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमा
णःस्वतनयशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषिच्यस्वयंभवनएवोर्वरित
शरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानःप्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्त्तात्प्रवव्राज॥२८
जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव॥२९
तत्रतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैःपरिभूय
मानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदवि
गणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेना
समारोपिताहंममाभिमानत्वात्अविखंडितमनाःपृथिवीमेकचरःपरिबभ्राम॥३०॥ ॥ ॥

मित्यन्वयः॥तत्रपुरंपत्तनं॥ग्रामास्तद्वंतः॥आकरःखानिःखेटःकृषीवलग्रामःवाटःपुष्पादिवाटिकाशिबिरंसेनानि
वासस्थानंव्रजोगवांस्थानंघोषोगोपानांसार्थोयात्रिकजनसंघातःआश्रमाःतेषुतर्जनंभयजननंताडनंप्र
हारःमेहनंउपरिमूत्रणंष्ठीवनंथूत्कृतंश्लेष्मप्रक्षेपःग्रावःशकृतोरजसश्चप्रक्षेपःपूतिवातोधोवायुःदु
रुक्तंशापःएतैःअगणनेदृष्टांतःमक्षिकाभिरिवेति तत्रैवहेतुःअसतिमिथ्याभूतेसंस्थानेसंनिवेशेदेहइत्यप
लक्षणमाकारोयस्यसदित्यपदेशमात्रंयस्यतस्मिन्निरभिमानत्वात्केनहेतुनाउभयोःसदसतोर्योनुभवः

षष्ठेलीनाभिमानस्यदेहत्यागाक्रमाभिधा।प्रदहंतंदवाग्निंयःपश्यन्नपिनपश्यति॥योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदत्तद्
युक्तंतत्रपृच्छतिनेतिभगवःहेभगवन्योगेनसमीरितमुद्दीपितंयत्ज्ञानंतेनावभर्जितानिदग्धानिकर्मबी
जानिरागादीनियैस्तेषांयदृच्छयाप्राप्तान्यपियोगैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितुंनार्हंतिअतःकिमितिना
भ्यनंदतइत्यर्थः॥१॥अंगीकृत्यपरिहरतिसत्यमिति।एकेबुद्धिमंतोऽनवस्थानस्यचंचलस्यमनसोवि

राजोवाच॥ ननूनंभगवआत्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामै
श्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितुमर्हंतियदृच्छयोपगतानि॥१॥ऋषिरुवाच॥सत्यमुक्तंकिं
त्विहवाएकेनमनसोऽद्धाविश्रंभमनवस्थानस्यशठकिरातइवसंगच्छंते॥२॥तथाचोक्तंन
कुर्यात्कर्हिचित्सख्यंमनसिह्यनवस्थिते।यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णंचस्कंदतपऐश्वरं॥३॥

श्वासंनगच्छंतिनसम्यक्प्राप्नुवंतिशठःकिरातोयथाव्याधस्तेषामपिमृगेषुशठेकिरातेयथामृगाइतिसप्तम्यं
तंवा।पाठांतरेशठोवंचकःकिराटोवणिक्व्यवहर्त्तारियथाअस्मिन्वाच्यवहर्त्ता विश्वासंनयातीत्यर्
थःपात्तिकोदोषोवर्जनीयइत्युपदेष्टुंनाभ्यनंददितिभावः॥२॥यद्विश्रंभात्यस्यविश्वासात्चिराच्चीर्णंब
हुकालसंचितंतपःचस्कंदसुस्रावऐश्वरं॥विष्णोर्मोहनीरूपदर्शनेन।यद्वाईश्वराणांसमर्थानामपि
सौभरिप्रभृतीनांतपः॥३॥

बीभत्समिवाशंक्याह । तस्येति पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः ॥३३॥ एवं गवादिचर्यया यानादिक
रोति स्म ॥ तदेवाह व्रजन्नित्यादि ॥ काकमृगगवामिवान्यदपि चरितं वर्त्तितं यस्य ॥३४॥ नानायोगचर्या आचरतीति
तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरेवं वर्त्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान् वस्तुतस्तु भगवान् । यतः

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समंतात्सुरभिं चकार ॥३३॥ एवं गोमृगका
कचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकगोमृगचरितः पिबति खादत्यवमेहति स्म ॥३४॥ इति
नानायोगचर्याचरणो भगवान् कैवल्यपतिर्ऋषभो ऽविरतपरममहानंदानुभव आत्मनि सर्वेषां
भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनो ऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो
योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्द्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नांज
सा नृप हृदयेनाभ्यनंदत् ॥३५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते पंचमो
ऽध्यायः ॥

अविरतः परममहानंदानुभवो नरशनगुणत्वेनोत्कोप आनंदः तदनुभवस्वरूपः किंच ॥ वासुदेवे आत्मनो ऽव्यव
धानेन अभेदेन न विद्यते अंतेयामिव अंतरा मध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भावस्तेन नित्यनिवृत्तोपाधित्वेनेत्यर्थः
स्वत एव सिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् ॥ वैहायसं खेचरत्वं मनोजवं मन
स इव देहस्य वेगं ॥ दूरग्रहणं दूरदर्शनं ॥ हे नृप ॥ हृदयेन मनसा ॥३५॥ इति टीकायां पंचमः ॥

कोंकादीन् देशान् गतः सन् ॥ कपापि वासानया आस्ये कृत अश्म कवलो पेन ॥ असंवीतो नग्नः ॥ ७ ॥ समीरवेगेन विधू-
तानां कंपितानां वेणूनां विकर्षणेन जातः उग्रो दावानलः ॥ आलेलिहानः सर्वतो ग्रसन् ॥ ८ ॥ एवं धृतवेषेण ऋषभदे-
वस्तत्र गतदेहः इत्येतस्य सूचकमाह यस्य किलाश्रमातीतमनुचरितं तद्देशवासिभ्यः उपाकर्ण्य अर्हं त्रितिनाम

कोंकवेंककुटकान् दक्षिणकर्णाटकान् देशान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्य कृता-
श्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्द्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ७ ॥ अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षण-
जातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ॥ ८ ॥ यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवें-
ककुटकानां राजाऽर्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथम-
कुतोभयमपहाय कुपथपाषंडमसमंजसं निजमनीषया मंदः प्रवर्त्तयिष्यते ॥ ९ ॥ येन ह वाव क-
लौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि
निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनाऽधर्मबहुलेनोपहत-
धियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यंति ॥ ११ ॥

यस्य स राजा स्वयं तत्र उपशिक्ष्य शि-
त्तिला कुपथश्चासौ पाषंडं च तन्निजमनीषया संप्रवर्त्तयिष्यत इत्यन्वयः तत्र हेतुः कलावित्यादि ॥ भवितव्ये- राम॰
न प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेन ॥ १० ॥ येन प्रवर्त्तकेन मनुजेषु अपसदा निकृष्टाः स्वविधिना नियोगो य- २०
स्मिन् शौचचारित्रेन तद्विहीनाः देवाचज्ञा रूपाणि स्नानादीनि कुर्वता निगृह्णानाः वेदादीनां विदूषका भविष्यंति ॥ ११ ॥

तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो यो योगी तदीयं मनः कामस्य तमनु ये ऽरयस्तेषां च छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाराणामवकाशं दत्त्वा पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः ॥४॥ अरीन् कथयन्नुपसंहरति काम इति यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ॥५॥ प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह ॥ अथेति ॥ अखिलानां लोकपालानां ललामो मंड

नित्यं ददाति कामस्याच्छिद्रं तमनु ये ऽरयः ॥ योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥४॥ कामो मन्युर्मदो
लोभः शोकमोहभयादयः ॥ कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ॥५॥ अथैवमखिललोकपालल
लामो विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशि
क्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपररा
२६ म ॥६॥ तस्य ह वा एवं मुक्तलिंगस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन संक्र
ममाणः ॥७॥

न भूतो ऽप्युपरताबाधितानुवृत्तिर्यस्मात्स उपरराम देहाभिमानं जहौ ॥ विलक्षणैरनेकप्रकारैरवधूतवेषादिभिर्न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् ॥ सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारं आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह अनर्थांतरभावेन अभेदेनोपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ असंव्यवहितं ॥६॥ मनसा स्वयं त्यक्तोऽप्यभिमाने केनापि संस्कारेण देहः प्रचलति यथा कुलालचक्रं सो ऽयमभिमानाभासः तेन स च जीवन्मुक्तानामविद्यावासनया भवतीति ततो विशेषमाह योगमायावासनयेति ॥७॥ ॥

भा॰पं॰ भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यां भक्तावेव न तु योगादिषु ॥ अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयंतः स्वयमासादि
२१ तं अप्राथितं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि ॥ अनादरे हेतुः ॥ भगवदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः सम्यक्प्रा
प्ताः सर्वे पुरुषार्था येषां ते ॥ १७ ॥ ननु भगवतोऽतिसुलभत्वं दर्शनान्मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादियमतिस्तुतिरेवेत्या
शंक्याह ॥ हे राजन् भवतां पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदेष्टा दैवं उपास्यः प्रियः सुहृत् त्वकुलस्य पतिः

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयंतस्त
यैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियंते भगवदीय
त्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥ १७ ॥ राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः
अस्त्वेवमंग भगवान्भजतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगं ॥ १८ ॥ नित्यानुभूतनिज
लाभनिवृत्ततृष्णः श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकमाख्या
न्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै ॥ १९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते षष्ठोऽध्यायः

नियंता किं बहुना क्व च कदाचित् दौत्यादिषु वः पांडवानां किंकरोऽपि आज्ञानुवर्ती अस्तु नामैवं तथापि अन्येषां
नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति न तु कदाचिदपि सप्रेमभक्तियोगं ॥ १८ ॥ वर्णितमृषभं वक्ता नमस्करोति
नित्यमनुभूतं यन्निजं रूपं स एव लाभः तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः ॥ अतद्रचनया देहाद्यर्थमनोरथेन श्रे
यसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्वरूपं य आख्यातवान् तस्मै नमः ॥ पंच राम॰
मे षष्ठोऽध्यायः ॥ २१

तत्फलं चांधतमः प्राप्स्यंतीत्याह ते चेति॥ अर्वाक्तनया अवेदमूलया निजलोकयात्रया स्वेच्छाकृतप्रवृत्त्या अंधपरंपरया आश्वस्ताः कृतविश्वासाः॥१२॥ ननु तर्ह्यनर्थकारी किमर्थोऽयमृषभावतारस्तत्राह अयमिति॥ रजसोपप्लुतानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्य कैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान्॥१३॥ अधिकं पुण्यं यस्मिंस्तत् अतः भारतं वर्षं तत्र भगवदवतारयुक्तानि कर्माणि॥१४॥ प्रियव्रतस्य वंशः अवदातः शुद्धः यत्र वंशे पपच स्मात् अकर्म मोक्षस्तस्य हेतुं ध

तेचत्वर्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांऽधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यंति॥१२॥ अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान्श्लोकान्गायंति॥१३॥ अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत्गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति॥१४॥ अहोनुवंशोयशसावदातः प्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः॥ कृतावतारःपुरुषःसआद्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुं॥१५॥ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनु गच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी योगमायाःस्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तयायेनकृतप्रयत्नाः॥१६॥ इतिहस्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगवतऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितमीरितंपुंसांसमस्तदुश्च रिताभिहरणंपरममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुश्रृणोत्याश्रावयतिवावहितोभग वतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्त्तते॥१७॥

र्मं चचार॥१५॥ अपरः कोनु योगी अस्य का ष्ठां दिशं मनसाप्यनुगच्छेत्॥ यो योगी येन ऋषभेण असत्तया अवस्तुत्वेन उदस्तानिरस्ता योगमायाः सिद्धीर्वांछति कथंभूताः कृतप्रयत्नो यासु तदर्थं प्रयत्नं च करोतीत्यर्थः यद्वा कथंभूता उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सविनु स्पृहयता अपीत्यर्थः॥ १६॥ विशुद्धाचरितं यत् ईरितं कथितं तत्तत्समस्तदुश्चरितमभितो हरतीति तथा परममहामंगलानामयनं च॥ अवहितः सन् अनयोरपि श्रोतृश्रावयित्रोरविशेषेण भक्तिः सम्यगनुवर्त्तते भवतीत्यर्थः॥१७॥

पो

च

भा॰पं॰ किंच। संप्रचरत्सु प्रवर्त्तमानेषु नानायागेषु विरचिता अनुष्ठिता अंगक्रिया येषां तेषु परं पूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमान आ
२२ श्रितयन स यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्यादयस्तान्पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चक्षुरादिष्वभ्यध्यायत् तन्नु पृ
थक्संनेत्पत्तयः। अपूर्वं पल्लद्वयं मीमांसकानां तदानीमेव सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापूर्वं कालांतरफलोत्पादिका कर्म
शक्तिर्वेति॥ तदुक्तं। यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वापि फलमेवोपजायत इति तदेवा
ह क्रियाफलं धर्माख्यमिति च। ननु पर्यंगं देवताः कर्मप्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् तदुक्तं कर्म
भ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सापूर्वमिष्यत इति अथ देवताप्रधानं कर्म

22 संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितांगक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदे
वतालिंगानां मंत्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आ
ग त्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान्पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ६॥ भ३

तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसादरूपत्वादपूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तं॥ प्रोक्तणां च पूर्वस्यैवश्रीत्या चाश्र
यत्वं कुतो वासुदेवाश्रयमपूर्वं भावयति॥ उच्यते॥ यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यांतर्यामिणः प्रवर्त्तकत्वे
न मुख्यकर्तृत्वात् आश्रयमेवापूर्वं न तु तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयं शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात् अन्यथा ऋत्वि
जामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात्॥ तदेतदाह साक्षात्कर्तरीति॥ देवताश्रयत्वेपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह पर
देवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतालिंगानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां मंत्राणां यथा इंद्रादिदेवता राम॰
स्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसादनीयत्वात्फलदानत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवं भावनमेवा २२
त्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन मृदिताः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य अध्वर्युभिरिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रायेण॥ ६॥

अध्यायानांत्रयेणैवमधभाख्यानमीरितं ॥ त्र्यभिर्भरताख्यानमतःप्रस्तूयतेमतं ॥ सप्तमेभरतोराज्येचिरंयज्ञै
र्हरिंयजन् आरब्धकर्मनिर्वाणेहरिक्षेत्रेऽभजद्धरिं संचिंतितः संकल्पेनैवराज्यादौनियुक्तः ॥१॥ आत्मनोनुरूपान्
भूतादिरहंकारइवभूतसूक्ष्माणीतिसंततिवृद्धौदृष्टांतः ॥२॥ भारतमितिस्वनाम्नाख्यायकत्वेनधर्माद्यतिशयःसूचि

श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवताऽवनितलपरिपालनायसंचिंतितःतदनुशासनपरः
पंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥१॥ तस्यामुहवाआत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभू
तादिरिवभूतसूक्ष्माणि ॥२॥ सुमतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमिति ॥ अजनाभंनामैतद्वर्षंभार
तमितियतआरभ्यव्यपदिशंति ॥३॥ सबहुविन्महीपतिःपितृपितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणि
वर्तमानाःप्रजाःस्वधर्ममनुवर्तमानःपर्यपालयत् ॥४॥ ईजेचभगवंतंयज्ञक्रतुंक्रतुभिरुच्चावचैःश्रद्धया
ऽहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानांप्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ॥५॥

तः ॥३॥ बहुवित्सर्वज्ञः ॥४॥ यज्ञाअपूर्याःक्रतवःसयूपाःतद्रूपंउच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्चक्रतुभिःश्रद्धयाईजेच
तानेवाहआहृताःस्वाधिकारेणक्रमसात्कृताःयेअग्निहोत्रादयःतेषांप्रकृतिविकृतिभिः ॥ अग्निहोत्रादयोहि
विधाःसकलांगयुक्ताःप्रकृतयःविकलांगाधिकृतयइतितैर्हिविधेरपीयत्वमित्यर्थः ॥ अनुसवनमित्यंतं
वाचातुर्होत्रविधिनेत्यंतंवागाद्यं ॥५॥

एकलःएकःआराधनंसमीहमानःकुर्वाणः।विविक्तःशुद्धः॥अतएवउपरतोविषयाभिलाषोयस्यउपभृतः संवर्द्धःउपशमोयस्यसःप्रवर्द्धमानानुरागस्यभरेणयत्द्रुतंद्रवीभूतंहृदयंतस्मिन्शैथिल्यमनुद्यमोयस्य आत्मनिदेहेउद्भिद्यमानंरोमपुलककुलंरोमांचवृंदंयस्यककारःसमासांतः॥औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेनप्र

तस्मिन्वावकिलसएकलःपुलहाश्रमोपवनेविविधकुसुमकिशलयतुलसिकांबुभिःकंद मूलफलोपहारैश्चसमीहमानोभगवतआराधनंविविक्तउपरतविषयाभिलाषउपभृतोप शमःपरांनिर्वृत्तिमवाप॥१०॥तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्द्धमानानुरागभ रद्रुतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलकऔत्कंठ्यप्रवृत्तप्रण यबाष्पनिरुद्धावलोकनयनएवंनिजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगे नपरिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपिक्रियमाणांभगवत्सपर्यांनस स्मार॥११॥

23

णयबाष्पेणनिरुद्धोवलोकोपयोःतेननयनेयस्यसःएवंवर्त्तमानस्तामपिभगवत्सपर्यांनसस्मारेत्यन्वयः तत्रहेतुः।निजरमणास्यस्वप्रीतिदातुर्येअरुणेचरणारविंदेतयोरनुध्यानेनपरिचितःसमृद्धोभक्तियो गःतेनपरिप्लुतःसर्वतोव्याप्तःपरमआह्लादःपरमानंदोयस्मिन्गंभीरहृदयह्रदेतस्मिन्नवगाढानिमग्ना धिषणायस्य॥११॥

एवंभूतयाकर्म्मविशुध्याविशुद्धसत्वस्यभक्तिर्जायतेत्यन्वयः॥ क्व अंतर्हृदयेयआकाशःसएवशरीरमभिव्यक्तिस्था
नपरस्यतस्मिन्ब्रह्मणिकीदृशेमहापुरुषरूपस्योपलक्षणं आकारोयस्यतस्मिन्॥ किंच। श्रीवत्सादिभिरुपलक्षि
ते। निजपुरुषाणांनारदादीनांहृदिलिखितवन्निश्चलतयास्थितेनपुरुषरूपेण आत्मनिस्वमनसिविरोचमाने
कीदृशीभक्तिः अत्यंतातिशयेनएधमानोरयोवेगःप्रकर्षोयस्याः। एवअनुवत्सरवर्षाणामयुतानितंसहस्रंतत्प

एवंकर्म्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्वस्यांऽतर्हृदयाकाशशरीरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषरूपोप
लक्षणश्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदादिभिरुपलक्षितेनिजपुरुषहृल्लिखितेनाऽत्मनि
पुरुषरूपेणविरोचमानउच्चैस्तरांभक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत॥७॥एवंवर्षायुतसहस्रपर्यं
तावसितकर्म्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृपैतामहंयथादायंविभज्यस्व
यंसकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज॥८॥यत्रहवावभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानां
निजजनानांवात्सल्येनसंनिधाप्यतइच्छारूपेण।यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी
नामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति॥९॥

यंतकालेवसितोनिश्चितःकर्मनिर्वाणावसरःराज्यभोगादृष्टसमा
प्तिसमयोयेनसः अधिकृत्यभुज्यमानंरिक्थंधनंयथाविभागंविभज्यसकलसंपदांनिकेतात्॥ आश्रयात्स्वगृहा
त्पुलहाश्रमंहरिक्षेत्रंप्रवव्राज॥८॥यत्रक्षेत्रेविद्याधरकुंडे।वात्सल्यकर्तृतेनसंनिहितःक्रियतेभक्तानामपेक्षि
तेनरूपेणसंनिहितोभवतीत्यर्थः।आश्रमस्थानानिउभयतउपर्यधश्चनाभिर्येषांतैर्दृषच्चक्रैःशिलामध्यगते

ऋषभेभजतो विघ्नं तस्य कर्मांतरायतः । एणस्ताप्रसक्तस्य जातमेणत्वमीर्यते ॥ रूपयापि कृतः संगः पतनायैव
भा·पं· योगिनः इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्येणपोषणं ॥ नैयमिकं नित्यनैमित्तिकं विधिप्राप्तं आवश्यकं अर्थप्राप्तं
२४ मैत्र्यादि ॥ कृतमभिषेकादिकं येन ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् ॥ उदकांते नंघास्तीरे जलाशयाभ्याशं नद्याः
समीपे पेपीयमाने अत्यासक्त्या पीयमाने सति ॥ तावदेव तत्क्षणमेव अविदूरेण संनिधौ मृगपतेः सिं

24 श्रीशुक उवाच ॥ एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रय
मुदकांत उपविवेश ॥ तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ॥ तया पे
पीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपतत् ॥१॥ तमुपश्रुत्य
सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारि
प्लवदृष्टिरगततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम ॥२॥ तस्या उत्पतंत्या अंतर्वत्न्या उरुभयावगलि
तो योनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात । तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना क
स्यांचिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार ॥३॥

हस्य उन्नादो महानादः उद्गतः ॥१॥ प्रकृत्या स्वभा
वत एव विक्लवा व्याकुला ॥ सुतरां तु हरिभयस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः पारिप्लव
दृष्टिः परिभ्रांतनेत्रा ॥ अगततृषा अनपगततृष्णा अस्याः उच्चक्राम नदीमुल्लंघितवती ॥२॥ अंतर्वत्न्याः गर्भिण्याः उरुभ
येन स्थानाद्विचालितो योनेर्निर्गतः सन् स्रोतसि प्रवाहे निपतितः तत्प्रसवो गर्भयातः उत्सर्पणमु राम
ल्लंघनं भयं च एतैः खेदेनातुरा पीडिता दर्यां गिरिगुहायां हरिणवधूः पपात अथानंतरं मृता च ॥३॥ २४

धृतानिभगवद्व्रतानियेनसभगवांतंसूर्यमंडलंभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचइत्यन्वयः॥कीदृशःएणपाहरिणाअ
जिनमैणेयंतद्देववासस्तेनअनुसवनाभिषेकेणआर्द्राःकपिशाश्चयाःकुटिलाजटास्तासांकलापेनचविरो
चमानःसत्यप्रकाशिकयात्रय्याहिरण्मयंध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनोक्तं।उज्जिहानेउद्गच्छति
सति सकारांतपाठेसनंतात्पचोद्यच अर्थस्तुसएव॥१२॥परोरजःरजसःप्रकृतेःपरंशुद्धसत्वात्मकंसवि

५

इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरो
चमानःसूर्यर्चाभगवंतंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच॥१२॥परो
रजःसवितुर्जातवेदोदेवस्यभर्गोमनसेदंजजानसुरेतसादःपुनराविश्यचष्टेहंसंगृध्राणंन
षद्रिंगिरामिमः॥१३॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांपंचमस्कंधेभगवत्परि
चर्यायांसप्तमोध्यायः॥

तुर्देवस्यसूर्यस्यभर्गःस्वरूपभूतंतेजः।जातवेदोधनंकर्मफलंयस्मात्तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्रहेतुः
यन्मनसैवेदंविश्वंजजानससर्ज॥पुनश्च अदःसर्वंविश्वमंतर्यामिरूपेणप्रविश्यगृध्राणंकांक्षंतंहंसं
जीवंसुरेतसाविद्रुत्याविचष्टेपश्यतिपालयतीत्यर्थः॥नृषुसीदतिउपाधितयातिष्ठतीतिनृषत्बुद्धिः
तस्याःरिंगिरिंगणंगतिरातीतिनृषद्रिंगिरांचाकंदसीत्यभिपूर्वंरूपत्वाभावःतंभर्गाख्यमिमःशरणंव्रजामः पंचमे

25

इतिएवंकृतानुषंगः आसन्निर्येन मृगजंतुनामगायतेनसहस्नेहेनानुबद्धं हृदयंयेन ॥८॥ स्नेहानुबंधमेवप्रपंचयति
कुशकुसुमेत्यादिनास्वधयतीत्पनसात्लावकाः श्वानः यदाभयशंकमानोभवतितदातेनसहवनंसमाविशति ९ अति
प्रीणितःप्राणायभरोयस्यतद्धृदयंयस्यसः ॥१०॥ वर्षयतिभरतःप्रकृतिस्थेनस्वस्थेनस्तात्भूयात् ॥११॥ अन्यदा अदर्शनेस

इतिकृतानुषंग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषुसहमृगजंतुनास्नेहानुबद्धहृदयआसीत् ॥८॥ कुसुम
कुशसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणोवृकसालावृकादिभ्योभयमाशंसमानः सहहरिणा
कुणकेनवनंसमाविशति ॥९॥ पथिषुचमुग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्या
त्स्कंधेनोद्वहति ॥ एवमुत्संगेउरसिचाधायोपलालयन्मुदंपरमामवाप ॥१०॥ क्रियायांनिर्वर्त्यमानाया
मंतरालेप्युत्थायोत्थायपदेनमभिचक्षीततर्हिवावसवर्षयतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिषआ
शास्तेस्वस्तिस्ताद्वत्सतेसर्वतइति ॥११॥ अन्यदाभृशमुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणः सकरुणम
तितर्षेणहरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किलकश्मलंमहदभिरंभित
इतिहोवाच ॥१२॥ अपिबतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुतःअहोममानार्यस्यशठकिरातम
तेरकृतसुकृतस्यकृतविश्रंभआत्मप्रत्ययेनतदविगणयन्सुजनइवागमिष्यतिकिं ॥१३॥

करुणंयथाभवत्येवमनुशोचन्नितिहोवाचेत्यन्वयः ॥ अतितर्षेणअत्यौत्सुक्येन ॥ हरिणकुणकविरहेणविह्वले
हृदयेसंतापोयस्य ॥ कश्मलंमोहंप्रापितसन् ॥१२॥ अपीतिसंभावनायांबतेत्यनुकंपायां ॥ अहोइतिखेदेश
ठकिरातयोरिववंचनपराक्रूराचमतिर्यस्य ॥ अकृतसुकृतस्यनिर्भाग्यस्यममतद्वाक्यादिकमगणयन्न
चिंतयन्नागमिष्यतिकिं ॥ अपराधाचिंतनेहेतुः आत्मप्रत्ययेनस्वचित्तशुद्ध्याकृतविश्वासःसन्सुजनोनयथा

[illegible]

एणकुणकं हरिणबालकं ॥ अपविद्धं बंधुभिस्त्यक्तं । इति । एतैः कृपालुत्वादिहेतुभिर्यानुकंपा तया आनयत ॥ ४ ॥ कृतो निजः
स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं न आदिना पालनं वृकादिभ्यो रक्षणं प्रीणनं कंडूयनादिना लालनं चुंबनादिना एतैर्य
दनुध्यानमासक्तिस्तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमा अहिंसादयः तत्सहिता ईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्य

तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसा नुह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकंपया राजर्षिर्भरत आदाय मृ
तमातरमित्याश्रमपदमनयत् ॥ ४ ॥ तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरहस्त
त्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सह यमाः ॥ पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेना
हर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ॥ ५ ॥ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरण
परिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञाती
न्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद मय्यतिविस्रब्धश्च अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपाल
नप्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ॥ ६ ॥ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमन
शीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षंते ॥ ७ ॥

इमे एकैकशो वियुज्यमानाः संतः क
तिपयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः ॥ ५ ॥ आसक्तिं प्रपंचयति अहो इत्यादिना इति कृतान्तपंग इत्येतत्पर्यंते
न ॥ ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणं वेगेन स्वगणादिभ्यो विभ्रंशितः मामिति मां च शरणं प्रापितः सामे
व मातापित्रादिबुध्या उपेयाय प्राप्तः यौथिकान् यूथसंघातिनः । अनसूयुना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो भ्रश्यतीति

भा॰पं॰ इतिबहुधाप्रलप्योन्नायबहिर्निर्गत्यतत्रचतुरस्रातमृगाभोगोपलंभसंभ्रांतहृदयश्चाह॥ किंवेति॥ अरेअरेअनयाकिल्पाकिंवा
२६॰ तपश्चाचरितंतपस्विन्याऽसंभोगप्रया॥ यच्चस्मादियंसविनयस्यकर्मसारतनयस्यपत्नुतराःसुभगाश्चशिवतमाश्चख
राश्चखुराश्चयेषुतेषांयद्रानांतत्रत्यत्रां किनानांपंक्तिभिःद्रविणामृगस्तनूरुहितस्याग्रतोवातुरस्यदुःखितस्यममद्रवि
णामार्गंसूचयंतीसतीस्वात्मानंचैताभिःकृतमंडनंद्विजानांयज्ञभूमिंकरोति। यस्मिन्देशेमृगःकृष्णस्तस्मिन्
धर्मान्निबोधतेतिस्मृतेः॥२०॥ तावदुदितेचंद्रेमांदृष्ट्वास्वमृगत्वंसंभावयन्नाह॥ अपिस्विदिति॥२१॥ चंद्ररश्मि

२८ किंवाअरेआचरितंतपस्तपस्विन्याऽनयायदियमवनिःसविनयकर्मसारतनयतनुतरसुभगशिव
तमाऽखरखुरपदपंक्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्यकृपणस्यममद्रविणप्रदवींसूचयंत्यात्मानंचसर्वतः
कृतकौतुकंद्विजानांस्वर्गापवर्गकामानांदेवयजनंकरोति॥२०॥ अपिस्विदसौभगवानुडुपतिरेनंमृगय
निभयात्मतमातरंमृगबालकंस्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपयाकृपणजनवत्सलःपरिपाति किंचात्म २१
जविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकंमामुपसृतमृगीतनयंशिशि
रशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिःस्वधयतीतिवा॥२२॥ ॥ ।

स्पर्शसुखंप्राप्याह॥ किंचेतिसंभावनायांआत्मजविश्लेषेणज्वरस्तापःसएवदवदहनःतस्यज्वालाभिरुपतप्य
मानोहृदयरूपास्थलनलिनीयस्याजलस्थपद्मंतायसोक्तमममितिस्थलगहृणं॥ उपसन्नोमृगीतनयोयेनतंमां
चंद्रःस्वधयतिशांतिंगमयति कैः शिशिरंचतत्कांतंचमत्प्रेमानुरागेणगुणितंतच्चआवर्त्तितंपुनःपुनःस्ववक्त्र
वदनसलिलंतदेवामृतमयागभस्तयःतैः लोकेहिमंत्रवादिनोवदनसलिलैस्तापंशमयंतीतिप्रसिद्धं॥ राम॰
उपसज्यमृगीतनयइतिपाठेमनोरथांतरमेतत उपसत्यमृगीतनयःकिंवामांस्वधयिष्यतीतिशेषंसमानं॥२२॥ २६

शष्पाणिकोमलतृणानि॥१४॥नैकचरोऽपृथक्चरःसूकरादिर्यूथाएकाएवचरतियःकुरङ्गभावोव्याघ्रादिर्नभक्षयतिकिं।१५।
सकललोकस्यचक्षुर्योयस्मात्सउदयोयस्यवेदत्रयीआत्मास्वरूपंयस्यसः सूर्योनिम्लोचतिअस्तंयातिमृगवध्वा।
न्यासोनिक्षेपभूतः॥१६॥हरिणाएवराजकुमारःआगत्यमांअयिस्विन्सुखयिष्यतीत्यन्वयःकिंकुर्वन्। विविधैरुपस्थि

अपित्वेमाणस्मिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिचरन्तंदेवगुप्तंद्रक्ष्यामि॥ अपिनवकःसालावृकोऽन्यतमोवा
नैकचरएकचरोवाभक्षयति॥१५॥ निम्लोचतिहभगवान्सकलजगच्चक्षुर्मोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापिममन
मृगवधून्यासआगच्छति॥१६॥ अपिस्विदकृतसुकृतमागत्यमांसुखयिष्यतिहरिणराजकुमारोविवि
धरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषंस्वानामपनुदन्॥१७॥ क्ष्वेलिकायांमाममृषासमाधिना
आमीलितदृशंप्रेमसंरंभेणचकितचकितआगत्यपृषदपरुषविषाणाग्रेणालुठति॥१८॥ आसादित
हविषिबर्हिषिदूषितेमयोपालब्धोभीतभीतःसपद्युपरतरासऋषिकुमारवदवहितकरणकलापः।
आस्ते॥१९॥

रैर्दर्शनीयैर्नीजैर्मृगदारकविनोदैःस्वीयानांखेदमपनुदन्॥१७॥ संभवन्तिचैतदित्याह। क्ष्वे
लिकायांक्रीडायांमृषायःसमाधिस्तेनामीलितदृशोयेनतंमांप्रेमसंरंभेणप्रणयकोपेनपृषत्जलबिंदुःत
द्वदपरुषेणमृदुनाविषाणाग्रेणालुठतिसंघट्टयति॥१८॥ आसादितंहविर्यस्मिंस्तस्मिन्तस्मिन्बर्हिषिद
र्भेदंताकर्षणादिनाचापलेनदूषितेसति। दूषितेतिपाठेबर्हिषिविषयेदूषणंकृत्वेत्यर्थः। मयाधिक्षिप्तःसन्तत्क्ष
णमेवोपरतक्रीडोनिश्चलआस्ते॥१९॥

भा॰ पं॰
२७

अहो कष्टं धीराणां मार्गात् भ्रष्टोऽहं भ्रंशमेवाह। यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगायेन विविक्तं पुण्यारण्यं शरणं यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं सत् आरात् दुरादेव सुस्रावगलितं तं निःसृतं केन समावेशितं। तस्यानुश्रवणादिष्व भियोगेन अभिनिवेशेन अस्मन्याः

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथात् यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरण
स्यात्मवत आत्मनि सर्वेषां आत्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमनन संकीर्त्तनाराधना
नुस्मरणा भियोगेनाशून्य सकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन मनस्तत्तु पुन
र्ममाबुधस्याराद् मृगसुतमनु परिसुस्राव ॥२६॥ इत्येवं निगूढ निर्वेदो विसृज्य मृगीमातरं पु
नर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालंजरात् प्रत्या
जगाम ॥२७॥ तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृ
णवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन् मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज
॥२८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरिते अष्टमोऽध्यायः॥

सकलयामाय स्मिन्नजे
नकालेन ॥२६॥ निगूढो नाविष्कृतो निर्वेदो येन सांत्वतोपलक्षितं ग्रामं कालंजरात् पत्रहरिणो जातस्तस्मात् राम॰
वर्तात् ॥२७॥ आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षणस्यैव प्रपंचः मृगत्वे निमित्तेति। तीर्थोदके नक्लिन्नम २७

मृगदारकवदाभासमानेन ॥ भगवदाराधनलक्षणात्कर्म्मणश्च विभ्रंशितः ॥ प्रारब्धकर्म्मत्वे हेतुः कथमितरथेति सा
क्षात्स्वपुत्रवत्कथमासंगः स्यात्पूर्वं परित्यक्तादुस्त्यजा औरसा येन ॥ अंतरायेण विहतं योगारंभणं यस्य आत्मा

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्म्मणा योगारंभणतो विभ्रंशि
तः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च ॥ कथमितरथा जात्यंतर एणकुणक आसंगः साक्षा स्यात्२
न्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य ॥ तस्यैवमंतरायविहतयोगारं
भणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयत आत्मा
नमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत ॥ २३ ॥ तदानीमपि पार्श्ववर्त्तिनमा
त्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण
कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥ २४ ॥ तत्रापि ह वा आत्मा
नो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह ॥ २४ ॥

नमविगणयतः आत्मचिंतामकुर्वतः ॥ तावदेवतावद्वेगः कालो मृत्युसमयश्चापद्यत ॥ २३ ॥ लोकं देहं मृगेण
सहितं विसृज्य प्राकृत इव मृगशरीरमवाप कथंभूतः कलेवरं मृतमनु न मृतानविनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृ
तिर्यस्य ॥ २४ ॥ आह स्वचित्तो ॥ २५ ॥

पुत्रस्नेहेऽनुबधंमनोयस्य॥ जडस्यगार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्त्तनांतान्संस्कारान्विदधानस्तमुपनीयउपनीतस्य
पुनःशौचादीन्तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् तत्रहेतुः॥ अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःसकाशात्पुत्रेणेति॥४॥
सोपिचपितुःशिक्षानिबंधनिवृत्तयेअसध्रीचीनमसमीचीनमिवकरोतिस्म॥ ॥ उपाकरणंवेदव्रताद्यनंतरं
श्रावणादिमासेषुवेदानध्यापयिष्यन्नादौतावद्व्याहृतिभिःसहप्रणवशिरःसहितांत्रिपदींचैत्रादिचतुरो

तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रःपुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्त्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधा
नउपनीतस्यचपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षयत्॥ अनुशिष्टेनहि
भाव्यंपितुःपुत्रेणेति॥४॥ सचापितदुहपितृसंनिधावेवासध्रीचीनमिवस्मकरोति॥ ॥ छंदांस्यध्याप
यिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिरस्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवे
तरूपंग्राहयामास॥ एवंस्वतनुजआत्मन्यनुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशु
श्रूषणाद्यौपकुर्वाणकस्यकर्माण्यनभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहःपुत्रमनुशा
स्यस्वयंतावदनधिगतमनोरथःकालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहाएवप्रमत्तउपसंहृतः॥ ॥६॥

मासानधीयानमप्यस
मवेतरूपंयथाभवत्येवंग्राहयामास॥ तावताःपिकालेनस्वरानुपूर्व्यादियुक्तंयथास्यात्तथा दितस्यनागतमित्यर्थः॥ ॥
आत्मभूतेस्वतनुजेअनुरागेणावेशितंचित्तंयेनशौचादीनियानौपकुर्वाणकस्यसावधिब्रह्मचर्यचतःकर्मा
णितनीनभियुक्तानिअनाइतान्यपितंपुत्रंप्रत्यनुशास्यापिअप्राप्तपुत्रयोग्यइत्यमनोरथःस्वयंकालेनोपसंहृतः
मतइत्यर्थः॥ अनुशासननिर्बंधेपुनस्तमेवहेतुमाह॥ अनुशिष्टेनभाव्यमित्यसत्राग्रहोयस्य॥ ॥६॥

नवमेजडविप्रत्वेतस्यराणाद्यभावतः॥भद्रकाल्लीपशुत्वेपिनिर्विकारत्वमीर्यते॥ पितुः प्राप्तात्मविज्ञानोभरतोमृगतां
गतः प्रारब्धकर्मवेगेनतदंतेजडविप्रतां॥अंगिरसगोत्रजानांप्रवरस्यश्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्यतपआगोत्रत्रति
थ्यादिभ्योन्नदानादि विद्याकर्मविद्यात्रात्मज्ञानंरहादिव्यतिरिक्तभोक्तात्मज्ञानं आनंदोधर्मसंपन्निजः॥आत्म

श्रीशुक उवाच॥अथकस्यचित्द्विजवरस्यांगिरसप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोष
तितिक्षाप्रश्रयविद्याऽनसूयाऽत्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्याः।
अंगजाबभूवुःमिथुनंचयवीयस्याभार्यायां॥१॥यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृ
ष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः॥२॥तत्रापिस्व[illegible]जनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्म
बंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदात्मनः॥प्रतिघातमाशं
कमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामा
सलोकस्य॥३॥
नासदृशाःश्रुतादयोगुणायेषांतेसमानोदरानवपुत्रावभूवुः यवीयस्यांकनिष्ठायांच
मिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मं॥१॥उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनतंशुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायतइतिस्मृतेः॥२॥तत्रापि
चान्यसंगादात्मनोभ्रंशमाशंकमानस्थात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन्॥कर्मबंधविध्वं
सनंश्रवणंगुणानांविवरणंकथनंचयस्यतस्यभगवतश्चरणारविंदयुगलंमनसाविशेषेणधारयन्प्रतिघातंश

भा·पं· २९ अत एव शीतोष्णादिषु नावृतांगः विचचारेत्यन्वयः। कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहन्यंते निबिडी भवंति स्म अं
गानि यस्य कठिनावयव इत्यर्थः॥ स्थंडिलसंवेशनं भूमिशयनं॥ अनुन्मर्दनं मर्दनाभावः अमज्जनं स्नानाभा
वः तैर्यद्रजः तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मं तेजो यस्य॥ यथा महामणिरनभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सितेना
पटेनावृता कटिर्यस्य॥ उरुमषिणा अतिमलिनेन। न तत्त्वतस्तं जानंति ये ते अज्ञजनैरवमतः सत्॥११॥ यदा तु परेभ्यः

२९

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरज
सा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति
श्लो २ ब्रह्मबंधुरिति संज्ञयात[illegible]ज्ञजनावमतो विचचार॥११॥ यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहा
मानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति किंतु न समं विषमं न्यूनमधिक
मिति वेद कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति॥१२॥

कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणो भवति तदा केदारकर्मणि शालिक्षेत्रकर्दमविलोडनादौ आहारप्रलोभनेन नि
युक्तः सन् करोति किंतु अत्र कर्दमस्य प्रक्षेपे क्षेत्रं समं भवेत्॥ इतः उद्धरणे विषमं स्यादित्यादि न वेद भ्रा
तृभिर्दत्तान् कणादीनप्यमृतवद्भुंक्ते कणाश्चूर्णतंदुलाः पिण्याकं तैलयंत्रोद्धृतं तिलकिट्टं॥ फलीकरणास्तु राम
षाः कुल्माषाः कीटदष्टाः माषाः स्थालीपुरीषं स्थालीलग्नं दग्धान्नं॥१२॥ ॥ २९

सपत्न्यैसमर्प्य।अनुसंस्थयाअनुमरणेन।सप्तमंतपाठेप्यपमेवार्थः।न्यवृत्संतनिवर्त्तितुमैच्छन्‌निवृत्ताइत्यर्थः॥यदा १
भिभाष्यमाणस्तदातदनुरूपाणिप्रभाषतेमल्पमंतरेणश्लाघतुकर्म्मकार्यतेसाविष्टिः॥वेतनमूल्यं॥विम्यादिभिरु
पसादितमत्रमभ्यवहरति।परंभुंक्तेकेवलंनत्विंद्रियप्रीतये।अत्रहेतुद्वयमाह॥नित्यंसदानिवृत्तंनिमित्तंयस्मा

अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातंमिथुनंसपत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात्‌॥
पितर्युपरतेभ्रातरएनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्य्यवसितमतयोनपरविद्यायांजडमतिरितिभ्रा
तुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्संत॥७॥सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदात
दनुरूपाणिप्रभाषतेकर्म्माणिचकार्यमाणःपरेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतोवायाञ्चयायदृच्छया
वोपसादितमल्पंबहुमिष्टंकदन्नंवाभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तं॥नित्यनिवृत्तनिमित्तस्व
सिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमःसुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः॥८॥

त।उत्पादकंयस्मान्यःस्वसिद्धःअभिव्यंजकंयस्यतपःविशुद्धःकेवलोयोनुभवःसएवानंदरूपःस्वात्मातस्यलाभः
एवंभूतोहमितिज्ञानंतस्याधिगमःप्राप्तिरस्तियस्यद्वंद्वानिसन्मानावमानादीनितद्धेतुकयोःसुखदुःख
योरकृतदेहाभिमानःतस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः॥१२॥ ॥

भा॰पं॰ ३०

वृषलराजस्य पणिः पुरोहितत्वेन वर्त्तमानश्चोरः तदभिमंत्रितं भद्रकाली मंत्राभिमंत्रितं ॥१५॥ धनमदाख्यरजसा तेनो
सिक्तं तत्पन्नमर्यादं मनो येषां भगवत्कलायुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं तु ब्रह्मौकत्पथ्यथ्येष्वेव वर्त्तमानानां यत्कर्मं तद्दु
पलभ्य देवी ब्रह्मचारप्रतिमा तस्मात्बहिर्निर्गता॥ कथंभूतमालभनं॥ स्वनायामपि श्रापत्काले उनुज्ञातायाम
पि हिंसायामनुज्ञातं भद्रकालीत्यंतगाधो॥ अमर्षोऽपराधासहनं रोषश्च वपुषो दाहनं तयोरावेशस्तस्य र

30 अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिक
रालं निशितमुपाददे॥१६॥ इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्सिक्तमनसां भगवत्क
लावीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षा
द्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालंभनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसाति
दुर्विषहेण दंदह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली॥१७॥ भृशममर्षरोषावेशरभस
विलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदना हंतुकामेवेदं महाट्टहासम
तिसंरंभेण विमुंचती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात्स्रवंतमसृगास
वमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त्त च विजहार च शिरःकं
दुकलीलया॥१८॥

भसेन वेगेन विलसितश्चंचलो भिन्नो भ्रुकुटिलक्षणो विटपः शाखा कुटिला दंष्ट्राश्च अरुणानीक्ष
णानि च तेषामाटोपः संभ्रमस्तेनातिभयानकं वदनं यस्याः इदं तु जगद्धंतुमुद्यतेव॥ महांतमट्टहासं सनादं हा
संततः स्थानादुत्पत्य विवृक्णानि छिन्नानि शीर्षाणि येषां गणेन परिवारेण सह शिरांस्येव कंदुकानि तेषां लीलया राम॰ ३०

तस्परागादिराहित्यमल्लौल्यचैवमीरितं ॥ अथान्यद्वृत्तंप्राह चिन्नंमत्यावसंभ्रमं वृषलपतिः शूद्रसामंतश्चोर
राजः ॥ आलभत आलब्धुंप्रवृत्तः ॥१२॥ दैवाद्बंधनविमुक्तस्य पशोः तमसाव्याप्तायां निशितत्रापि निशीथसमये

अथकदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥१२॥ तस्यहदैव
मुक्तस्यपशोः पदवींतदनुचराः परिधावंतोनिशि निशीथसमयेतमसावृतामनधिगत
पशवः आकस्मिकेन विधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगि
रःप्रवरसुतमपश्यन् ॥१३॥ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृश्यभर्तृकर्म्मनिष्पत्तिंमन्य
मानाबध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः ॥१४॥ अथपणाय
स्तंस्वविधिनाऽभिषिच्याऽहतवाससाऽऽच्छाद्यभूषणालेपस्रक्तिलकादिभिः उपस्कृ
तंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिशलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्थया
महतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचपुरुषपशुंभद्रकाल्याःपुरतउपवेशयामासुः
॥१५॥

अर्द्धरात्रावसरे ॥ आकस्मिकोदैवनिर्मितः विधिःप्रकारस्तेनवीरासनेनऊर्ध्वावस्थानेन ॥१३॥ अवम
श्यज्ञात्वा ॥१४॥ पणायश्चोराः अहतेनन्तनेन ॥ उपस्कृतं अलंकृतंवैशससंस्थया हिंसाविधानेनगीता
दिघोषेणसह ॥१५॥

दृशमेत्तिपतारा ज्ञाशिबिकांस्वांवुहन्मुनिःस्वदुर्वादानुवादेन विज्ञायाप्युपसादितः॥१॥ एवंभूताविकारित्वमशस
वत्नयोःसमंइतिसर्वज्ञतासिद्धौरहूगणकथेरणा॥२॥ रहूगणोनामसिंधुसौवीरदेशयोःराजातत्वजिज्ञासुःकपि
लाश्रमंयत्दागच्छतिस्मतदायद्वत्तंतदाहअथेति॥ इक्षुमत्यानद्यास्तीरे॥ तेषांशिबिकावाहानांकुलस्यनाथेन

श्रीशुकउवाच अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिबिकावाह
पुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननांगोगोखरवद्धुरंवो
ढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैः॥ सहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसमहानुभावः॥१॥यदा
हिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमाहिता पुरुषगतिस्तदाविषमगतांस्वशिबिकांरहू
गणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोढारःसाध्वतिक्रमतकिमितिविषममुद्यतेयानमिति॥२॥
अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः॥३॥नवयंन
रदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपथाःसाध्वेववहामः॥ अयमधुनैवनियुक्तोऽपिनद्रुतंव्रजतिनानेनस
हवोढुमुहवयंपारयामइति॥४॥

एषगोरिवखरइवचभारंवोढुंसमर्थइतिधियापूर्वैयेकेचनवि
ष्ट्याबलात्गृहीतास्तैःसहप्रसभंबलात्गृहीतःसनअतदर्होऽपिसमहानुभावःशिबिकामुवाहेत्यन्वयः॥१॥
हिंसापरिहारार्थइषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चात्यागतिःतस्माद्धेतुभूतायाःपुरुषाणांगतिर्नसम्यगा
हिताएकरूपानाभूत॥२॥सोपालंभसाक्षेपं॥सामदानभेददंडरूपायेषुचतुर्थ्याच्छंकितचित्ताः॥३॥भवन्नियमा

ननुकथंदेव्याराधकानामेवंविपरीतंफलंतत्राहएवमेवेतिमहत्सुअभिचाररूपोऽतिक्रमअपराधः।नचसंभावि
तमिदमेवंयन्मरणेप्यव्याकुलत्वंमारकेषुचक्रोधाभावइत्यादितत्राहनवाइति।विमुक्तोदेहाद्यात्मभावलक्ष

एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति॥२०॥नवाएतद्विष्णुदत्तमहदद्भुतं
यदसंभ्रमःस्वशिरःछेदनआपतितेऽपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्व
सत्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैःपरि
रक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानांभागवतपरमहंसानां।२१।इति
श्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांपंचमस्कंधेजडभरतचरितेनामनव
मोध्यायः॥९

८ णःसुदृढोहृदयग्रंथिर्यैःसर्वसत्वानांसुहृदःआत्मानश्चयेतेषांनचतेषांदेहाद्यभिमानसद्भावे
विमरणादिभयमस्तीत्याहसाक्षाद्भगवताभितोरक्ष्यमाणानां।केन।अनिमिषःकालःसएवअरिश्चक्रं
तेनवरायुधेन।तैस्तैर्भावैश्चअंतर्यामितयाप्रवर्त्तमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः।नकुतश्चिदपिभयंयस्मि
न्।भागवतानांभगवदुपासकानांपरमहंसानां।पंचमेनवमोध्यायः॥९ ॥

मामनादृत्यभर्त्तुःस्वामिनोममशासनमाज्ञामतिक्रामसि॥ चिकित्सांशास्तिं॥ दंडपाणि॥र्यमोयथाजनसमूहस्यशा-
स्तिंकरोतितथास्वांप्रकृतिंअप्रमत्ततांभजइममन्वीतं॥ नरदेवोहमित्यभिमानोयस्यतं॥ अनुविद्धेनसंयुक्तेन
तिरस्कृतःअशेषःसंपूर्णोभगवतःप्रियोनिकेतआश्रयोयेनतं॥ यद्वाऽशेषाणांभगवत्प्रियाणांनिकेतःसर्वे-
षांभूतानांसुहृच्चआत्माचयोगेश्वराणांचर्यांजडादिवत्आचरणं॥ तस्यांचासुतव्युत्पन्नापरिचितामति
र्यस्यतंस्मयमानःहसन्निवेतिमुखप्रसन्निद्योततेति॥ विगतस्मयःगतगर्वःतन्नवक्रोक्त्यायदुक्तंत्वंनश्रा- ८
तनचदीर्घमध्वानमागतइति॥ तत्रोत्तरमाह॥ त्वयायदुदितंउक्तंअमादिनास्तीतितद्व्यक्तंस्फुटंतत्तथैव

32

किमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसिप्रमत्तस्यचतेकरोमिचिकित्सांदंड
पाणिरिवजनतायायथाप्रकृतिंस्वांभजिष्यसइति॥७॥ एवंबह्वबद्धमपिभाषमाणंनरदेवाभिमानंर
जसातमसानुविद्धेनमदेनतिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतंपंडितमानिनंसभगवान्ब्राह्मणो
ब्रह्मभूतःसर्वभूतसुहृदात्मायोगेश्वरचर्यायामतिव्युत्पन्नमतिः॥ स्मयमानइवविगतस्मयइ
दमाह॥ ब्राह्मणउवाच॥ त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारःगंतुर्यदिस्यादधि
गम्यमध्वापीवेतिराशौनविदांप्रवादः॥९॥

अविप्रलब्धंविप्रलंभोनभवति॥ तदेवाहहेवीरयदिभारोना
मकश्चित्स्यात्॥ सचभर्तुर्वोढुर्देहस्ययदिस्यात्सचमेयदिप्रसक्तःस्यात्तर्हीदानींभारभावात्विप्रलंभः
स्यात्नत्वेतदस्तिभारस्यवोढुश्चासिद्धत्वात्ममचतत्संबंधाभावात्तथागंतुरधिगम्यंप्राप्यमध्वावाय
दिस्यात्॥ अद्धेतिपाठेसाक्षात्परमार्थतःतच्चमेयदिस्यादित्यादियोज्यंत्वयोक्तंनातिपीवेतितत्राहच
तनुमुद्दिश्यत्वंपीवेतिप्रवादोविदांविदुषांनभवतिकिंतुमूर्खाणांयतोयंप्रवादोराशौभूतसंघेदेहेनत्वा

कृपणानां च चौ निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य रहूगणः आदेत्य व
य कथंभूतः उपासिता वृद्धा येन सोऽपि स्वभावेन बलात्परवशः कृतः सन् । कथंभूतं प्रत्याह ॥ नस्पष्टं ब्रह्मतेजो य
स्मिन् भस्मनाछन्नमग्निमिव स्थितं ॥५॥ भ्रातरिति संबोधनं आत्तोपाभिप्रायं । व्यक्तं निश्चितं उरु अधिकं परिश्रान्तोऽ

सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां ॥ संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपण
वचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जात
वेदसमिव रजसाऽवृतमतिराह ॥५॥ अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवा
न् सुचिरं नातिपीवा न संहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे नो एवापर एते संघट्टिन इति बहुवि
प्रलब्धोऽप्यविद्यया विरचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहंममे
त्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ॥६॥ अथ पुनः स्वशिबिकायां
विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः ॥७॥

सीत्यादीनि विपरीतार्थानि षड्वाक्यानि ऊहिवान् प्रापितवान् तत्रा
पि सुचिरं ॥ जरसा च वृद्धत्वेन संघट्टिनः सहचराः ॥ उक्तं यथा भवत्येवं विप्रलब्धोऽपि वक्रोक्त्या उपहसितोऽपि
तूष्णीं उवाहोपचय ॥ तूष्णींभावे हेतुः ॥ अविद्यया रचिता द्रव्यादयो यस्मिन् स्वचरमे कलेवरे नाध्यारोपितो
पितो मिथ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रव्याणि भूतानि गुणा इंद्रियाणि कर्माणि पुण्यपापानि आशयांतःकरणं यतः ब्रह्मभूतः ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्वा उपरतं अनात्म्ये देहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य॥ आरब्धफ
लं कर्म तत्क्षपयन्॥१५॥ हे पांडवेय सम्यक्छ्रयाश्रद्धात्येव तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्ताधिकारो येन। यथा दर्शपूर्णमासा
धिकृतस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्रणयेदिति गुणफलसंबंधे अधिकारः एवं सात्त्विकश्रद्धायाम

शुक उवाच। एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्यदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त
उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह॥१५॥ स चापि पांडवेय सिंधुसौवीरपतिस्त
त्वजिज्ञासायां सम्यक्छ्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रंथिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य ब
हुयोगग्रंथसंमतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन् विगतनृपदेवस्मय उवा
च॥१६॥ कस्त्वं विगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मा
त्क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः॥१७॥ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दंडात्
नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात्॥१८॥ ॥ ॥

धिकृतस्यैवास्यामधिकार इत्यर्थः॥ बहुयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नृपदेवोऽधिराज
इति गर्वो यस्य॥१६॥ द्विजानां मध्ये कतमः। यतः सूत्रमुपवीतं बिभर्षि यद्वा दत्तात्रेयादीनां मध्ये कतमो
ऽवधूतः। इहापि कस्माद्धेतोः प्राप्तः नोऽस्माकं क्षेमाय चेत्प्राप्तः तर्हि शुक्लः कपिलो मुनिर्न भवसि किं उत इति
वितर्के॥१७॥ किमनया चिंतया शिबिकां तावद्वहामीति चेदत आह॥ नाहमिति वित्तपः कुवेरः॥१८॥

एतत्प्रपंचयतिस्थौल्यमिति कलिः कलहः अहंकारो मदश्च। देहेन सह तदभिमानेन जातस्य हि भवंति। ममत्व
निरभिमानस्य न संतिय द्वा देहे जाते यो जातस्तस्यैव तानि ममत्वं तत्र जातस्य न संतीति। यच्चोक्तं जीवन्मुक्तोसी
ति तत्राप्याह। जीवन्मुक्तत्वं न केवलं मम किं तु विकृतस्य सर्वस्य परिणामिनो दृश्य यच्च स्माद्धि कृतं प्रतीत्या णामा
चेतवत्। यदुक्तं भर्तृशासनमतिचरसीति तत्राह। स्वं च स्वामी च तयोर्भावः सत्ता हे ईश यत्र पत्ते ध्रुवः यदि
व्यवस्थितः स्यादित्यर्थः। तर्हि विधिर्नियोगः कृत्यं कर्म्म नयो योगो ध्रुवं च उच्यते उचितो भवति। ऊचसमवाय

स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय ... आधयश्च तु न्न टं भयं कलिरिच्छा जरा च। निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन
जातस्य हि मे न संति। जीवन्मुक्तत्वं नियमेन राजन्नाचेतवद्धि कृतस्य दृश्यं। स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईश
यत्र तत्रोच्यते सौ विधिकृत्ययोगः। विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्याम यत्र व्यवहारतोऽन्यत्। क ईश्वर
स्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् करवाम किं ते। उन्मत्तमत्तजडवत् स्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकि
त्सितेन। अर्थः कियान् भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः॥१४॥

इति धातुः। यदि तु तव राज्यभ्रंशो
मम च राज्यं स्यात् न तदा सर्वमेतद्धि परीतं स्यादित्यर्थः। ननु यावद्राजाहं तावत्त्वं स्वामी भवाम्येवेति चेत्।
तत्राह। विशेषो राजभृत्यादिभेदस्तद्बुद्धेर्विवरमवकाशं व्यवहारादन्यं न पश्याम मनाक् ईषदपि। अथापि तवा
४२ यमभिमानश्चेत्तर्हि तत्र हि किं ते करवामेति। यत्त्वं कृप्रमत्तस्य ते किंचित्कं सा करोमि वा यथा स्वापनकृतिभजि
त्यासद्धति तत्राह। उन्मत्तादिवद्धन्मानस्य वस्तुतः स्वसंस्था ब्रह्मभावं गतस्य भवता कृतेन चिकित्सितेन दंडेन
शिक्षितेन वा कियान् अर्थः मुक्तस्यार्थान् तयोरसंभवात्। यदि पुनरहं न मुक्तः किं तु प्रमत्तस्तब्धस्तथापि मम शिक्ष

हि किं पि ष्टपेषणं व्यर्थमित्यर्थः। नहि जडस्वभावः शि... यापि पटं कर्त्तुं शक्यत इति॥१५

भा॰पं॰ यदुक्तं उपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः संतीति। औपाधिकत्वेपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह स्थाल्यग्निना
३४ तापात्तन्मध्यवर्त्तिनः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तंदुलानां बहिर्भागस्य ततस्तद्गर्भस्य च रंधिः पाकः। न चात्र किंचिन्मि-
थ्या एवं देहादिभिः सन्निकर्षात्संबंधात्तन्निमित्ता संसृतिः पुरुषस्य भवति। असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरो-
धात् उपाधिधर्मानुवर्तनेः तथा हि निद्राद्यादिना देहे तत्तेंद्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथा-
यथम् त्स्यां ॥२२॥ यदुक्तं स्वस्वाम्यभावोऽध्रुव इति तत्राह शास्तेति। अध्रुवत्वेपि यदा यो नृपतिः सः प्रजानां शा-

34

स्थाल्यग्नितापात्पयसोभितापस्तत्तापतस्तंदुलगर्भरंधिः। देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरुष
स्यानुरोधात् ॥२२॥ शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टं। स्वधर्ममाराधन-
२४ मच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघं। तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य। कृ-
२५ षीष्ट मैत्रीदृशमार्तबंधो यथा तरे सदवध्यानमंहः। न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिम-
तेस्तवापि। महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ् नंक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः। इति श्रीभागवते महापु
राणे पंचमस्कंधे दशमोध्यायः ॥१०॥

स्ता गोप्ता च यद्वोक्तं स्तब्धादेः शिक्षापि पिष्टपेष इति तत्राह। योऽच्युतस्य किं- ॥१०॥
करः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोतीति स्तब्धत्वाद्यपगमेपि शास्त्रीय राज्ञासंपादनेनैव सफलत्वात् त-
दाह। स्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनं कुर्वन्यस्मादघौघं जहातीति ॥२३॥ यस्मादेवं मम त्वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति
तत्तस्मात् नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृताः तिरस्कृताः सत्तमा भवादृशा येन तस्य मम मैत्रीदृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं
२५ कृषीष्ट करोतु सतामवज्ञारूपपापं यथा तरिष्यामि। ननु मम अवज्ञाकृत विकाराभावात्कुतः पापं तत्राह राम॰
नेति यद्यपि तव विक्रिया नास्ति। विश्वस्य सुहृद्ब्रह्म सो सखा यस्य अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहेपि गताभिमान- ३४
स्य। तथापि महतामवमानात् मादृशो विनक्ष्यति अदूरात् क्षिप्रं शूलपाणिरिवातिसमर्थोपीत्यर्थः। पंचमद-

यस्मात्प्रशंशं का तत्स्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि ॥ निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन ॥ अपा
रः अनंतमहिमा तत्र हेतुः नो मनसापि भेर्त्तुं न क्षमं न शक्तं किं भेत्तुमित्यपेक्षायामाह तिवचांसीति ॥ यद्वा मनसा युक्ता
मूत्त्मदृष्य यो पि भेत्तुं न शक्नुवंतीत्यर्थः ॥१८॥ स्वस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति ॥ अहं चेति इह संसारे यत् अरणं शरणं
तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोस्मि ज्ञानशक्त्यावतीर्णं कपिलं ॥१९॥ सा त्वं भवान् किं स्विदेवं विचरति ॥ गृहाविष्टः ॥

तद्ब्रूह्यसंगो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमं
ते मनसापि भेर्त्तुं ॥१९॥ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ॥ प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहा
रणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णं ॥२०॥ स वै भवांल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगो विचरत्यपि स्वित्
योगेश्वराणां गतिमंधबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबंधः ॥२१॥ दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्त्तुर्ग
तुर्भवतश्चानुमन्ये यथाऽसतोदानयनाद्यभावात्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥२२॥ ॥

कथं विचक्षीत पश्येत् ॥२१॥ एवं तत्त्वस्वरूपं पृष्टस्तदुक्तोत्तरं आयाद्विपति तत्र यदुक्तं मम श्रमो नास्तीति तत्राह
दृष्ट इति ॥ आत्मनो मे ॥ अनुमन्ये अनुमिमे ॥ अनुमानं चैवं ॥ भवान् भारवाहनादिना श्रांतः कर्तृत्वात् यः कर्त्ता स श्रा
म्यति यथा हं युद्धादिकं तेनेति ॥ न चेदं व्यवहारमात्रं न तु सत्यं तदुक्तं व्यवहारतो न पंनपश्यमिति ॥ तत्राह ॥ यथेति
व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणकाविष्टः यथा यथावत् ॥ असता घटादिना उदकानयनादेरभावा
त् ॥ एवं प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्याघटादिरिति ॥२२॥

भा·पं·
३५

35

एवंप्रपंचस्यसत्यत्वेनदुक्तंनिराकृत्यसंसारस्यापितद्दत्तांसत्यतांनिराकर्तुंतस्यमनोनिमित्ततामाह॥ यावदित्यादिना
यावन्नसमाप्तिमनोयावदज्ञानंत्रिभिर्गुणैरनुरुद्धंवशीकृतंभवतितावन्मनोनिरंकुशंसत्पुरुषस्यकुशलंधा
र्ममितरमधर्मंवाप्रातनोति॥ कैः चेतोभिःज्ञानेंद्रियैःआकूतिभिःकर्मेंद्रियैश्च॥४॥ततश्चधर्माधर्मवासनायु
क्तंतदेवानेकदेहादिवैचित्र्यंकरोतीत्याह॥सइतिपुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेनतन्मनइत्यर्थः वासनायु
क्तः आत्मोपाधित्वादात्मा अतोविषयैरुपरक्तोनुविद्धः॥अतोगुणप्रवाहःगुणैरितस्ततश्चाल्यमानःअतएव
विकृतःकामादिपरिणामवान्षोडशात्माषोडशकलासुभूतेंद्रियरूपासुमुख्यःपृथक्नामभिःसहपृथक्रूप
भेदंदेवतिर्यगादिरूपंबिभ्रत अंतर्बहिष्ट्वंसूक्ष्मत्वंस्थूलत्वंचपुरैस्तैर्देवदेहैःहेतुभूतैस्तनोति।नामभिरि

यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्वेनवातमसावानुरुद्धं॥चेतोभिराकूतिभिरातनोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा
॥४॥सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषोडशात्मा॥बिभ्रत्पृथग्नामभिरूपभेदमंतर्बहि
ष्ट्वंचपुरैस्तनोति॥५॥दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति॥आलिंग्यमायारचि
तांतरात्मास्वदेहिनंसंसृतिचक्रकूटः॥६॥तावानयंव्यवहारःसदाविःक्षेत्रज्ञसाक्ष्योभवतिस्थूलसू
क्ष्मः तस्मान्मनोलिंगमदोवदंतिगुणागुणत्वस्यपरावरस्य॥७॥

स्यत्रेरेफलोपेदीर्घाभावश्चार्षः॥५॥फलंच
तदनुरूपंकरोतीत्याह दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंवमोहंतीव्रंदुर्निवारंकालप्राप्तंफलंसर्वतोभिव्यनक्तिसज
तिनतुजडःकथंसजतितत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगनकारणमाह माययारचितअंतरात्माजीवोपाधिः
उपाधितामाह संसृतिचक्रेकूटयतिछलयतीतितथा यथाग्रामकूटकइति॥६॥एवमयंमनोनिबंधनःसंसारो राम·
जीवफलतीत्याह तावानिति आविःप्रकाशमानःसदाक्षेत्रज्ञस्यसाक्ष्यःदृश्योभिवति स्थूलसूक्ष्मःजाग्रत्स्वप्न ३५
रूपःमनसःसंसारहेतुत्वमुपसंहरन्मोक्षस्यापितदेवकारणमित्याहतस्मादिति अदोमनःलिंगकारणंगु

[illegible] ॥७॥

एकादशेथसंप्रश्नोरहूगणमहीभृता॥उपादिशत्परंज्ञानंसयोगीतिनिगद्यते॥अकोविदः अविद्वानपित्वंकोविदानां
वादाउक्तहणिकास्तत्तुल्यान्वादानेववदसिअथोअतःअत्यंतंविदुषांमध्येश्रेष्ठोनभवसि कुतः हि यस्मात्त्वं
स्वाभिमत्यादिलौकिकव्यवहारंतत्त्वसत्यमात्थएनंसूरयस्तत्त्वविचारेणसहनवदंतिकिंत्वविचारकंदरंवदंति
अतोनसत्यः॥१॥वैदिकोपिकर्मव्यवहारोनसत्यइत्याहतथैवेतिउरवोगार्हागृहसंबंधिनोमेधायज्ञास्ते

ब्राह्मणउवाच॥अकोविदःकोविदवादवादान्वदस्यथोनातिविदांवरिष्ठः नसूरयोहिव्यवहार
मेतंतत्त्वावमर्षेणसहामनंति॥१॥तथैवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु॥नवेदवादेषु
हितत्त्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः॥२॥नतस्यतत्त्वग्रहणायसाक्षाद्वरीयसीरपिवाचः
समासन्॥स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात्॥३॥

षांवितानोविस्ता
रःतद्विद्ययासुविद्यासुउरु अधिकंविजृंभितेषुविलसितेषुतत्त्ववादःशुनिश्चितंनचकास्तिनप्रकाशते
तथाचश्रुतिः नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिशुद्धोहिंसादिशून्यःसाधुःरागादिशून्यश्च॥प्रायेणेतिईश्वा
रार्पितकर्मणांपरमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तं॥२॥ननुश्रुतवेदांतस्यापिपुंसःकर्मसुप्रवृत्तेःकथमसत्यत्वा
तत्राह॥नेति॥साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानायवरीयस्योपिवेदांतवाचस्तस्यनसम्यगासन्नभूवुः॥स्वप्नेयानिरु
क्तिस्तयास्वप्नदृष्टांतेनदृश्यत्वादिहेतुनास्वयमेवहेयत्वेनानुमितंयस्यनस्यात्॥३॥ ॥

भा·पं·
३६

प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः न तु मिथः स्युः न च स्वतः किंतु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात्। तस्य चानं
तशक्तित्वात् अनंता स्युरित्यर्थः यद्वा तासां मिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशो भवत्यस्ताः क्षेत्रज्ञत एव स्युः जन्मन
एवं सत्तालक्षणेन न तु मिथो न च स्वतः इति यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मात्स्युः तस्य विकारित्वात् न मिथः इतरे
तराश्रयापत्तेः न स्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतो मिथ्याभूता एवेति। तदेवं श्लोकत्रयेण गुणकर्मानुरुद्धमनो १२
वृत्तीः अयत इति यदुक्तं तत्प्रपंचितं अन्यदा तत्त्वं अयत इति यदुक्तं तदेव तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति जीवस्य
जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः। नित्याः प्रवाहरूपेण विछिन्नाः जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पश्यति क्वापि सु
36 षुप्तौ तिरोभूताः पश्यति॥ अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मतत्त्वमित्यर्थः॥१३॥ क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वंपदार्थो जीवः

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मा
यारचितस्य नित्याः॥१२॥ आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः। क्षेत्रज्ञ आत्मा
पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः॥१३॥ नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधी
यमानः यथानिलः स्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत्॥१४॥ एवं परो भगवान्वासुदे
वः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः॥१५॥

तत्पदार्थ ईश्वरश्च तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्प्राप्यमीश्वरं निरू
पयति॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पुराणो जगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः स च स्वयंज्योतिः॥ ननु ज्ञान
स्य विषयत्वे नाश्रयत्वेन वा परोक्षं। अजो जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मादीनामपीशः नारं जीवसमूहः स अय
नं यस्य नियंता भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान्वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनया मायया आत्मनि जी
वे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तरि प्रयोगः। तन्निष्ठत्वेन वर्त्तमान इत्यर्थः॥१४॥ एतत्सदृष्टांत
माह॥ यथेति आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशेत नियमयति॥ इदं विश्वं॥१५॥ ॥

ईशीत

राम·
३६

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणं अवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यं निर्गुणं ॥ अथो इति कार्त्स्न्येन दृष्टांतेन स्फुटयति
यथेति ॥ अन्यदा तु घृतक्षये स्वं यत् स्वकं भास्वररूपं महाभूतात्मत्वं ॥ ८ ॥ अन्यत्र अन्यदा वृत्तीर्दर्शयति एकादश
वृत्तय आसन् ॥ आकूतयः क्रियाकाराः पंच धियश्च ज्ञानाकाराः पंच अभिमानश्चेति ॥ ९ ॥ हे वीर भूमीः विषयान् वि
षयानेवाह गंधादयः पंच ज्ञानेंद्रियद्वारा धीवृत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं श्रवः शब्दः विसर्गादयः पंच कर्मेंद्रिय
द्वारा कर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः भोगः आर्त्तिर्गतिः ॥ १० ॥ पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह ॥ एकादशं स्वीकरं

गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ॥ यथा प्रदीपो घृतवर्त्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भज
ति ह्यन्यदा स्वं ॥ ८ ॥ पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वं ॥ एकादशासन्मनसो हि वृत्तयः
आकूतयः पंच धियोऽभिमानः ॥ ९ ॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदंति हैकादश वीर भूमीः ॥ गंधाकृति
स्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः ॥ १० ॥ एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक
आहुः ॥ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ॥ ११ ॥

स्वीक्रियत इति स्वीकरणं ॥ अयमर्थः
शरीरमभिमानस्य न ज्ञेयतया गंधादिवद्विषयः नापि कार्यतया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोगायतनत्वेन स्वीका
र्यतया विषय इति एके तु विवेकिनामेव पुरं ममत्वाभिमानविषयः ॥ न तु मूढानां अतो मूढदृष्ट्या अहं अहंका
रं द्वादशं वृत्त्यंतरमाहुः तस्य च पुरमेव शय्याऽऽस्पदं अहंकारस्य द्वादशं विषयमाहुः तत्र हि जीवोऽहंकारेण शेते यतः पुरिशि
यनात् पुरुष इत्युच्यते । तासां वृत्तीनामवांतरभेदैरानंत्यमाह ॥ द्रव्याणि विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः

सुखस्वरूपः संसारः दुःखरूपः वा वेद इति संशयार्थः

आ॰पं॰ ३७ द्वादशे पुनरापन्नः संदेहेन महीभृता सयोगी सर्वसंदेहान्पाटयदितीर्यते॥१॥ कारणमीश्वरः तस्यैव लोकसं
रक्षणार्थं विग्रहो देहो यस्य स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन हे अवधूत योगेश्वर द्विजबं
धोर्लिंगेन वेषेण निगूढो नित्यानुभवो येन तस्मै नमः विशेषतः प्रस्तुतवाक्यमभिनंदति॥२॥ ज्वर एवामयो
रोगस्तेनार्त्तस्य यथा सतस्वादु अगदमौषधं यथा च निदाघेन दग्धस्य संतप्तस्य हिमांभः शीतलमुदकं
गंगोदकं च तथा हे ब्रह्मन् कुत्सितदेहे यो मानः अहंकारः स एव अहिः तेन विशेषेण दष्टा दृष्टिः विवेक

37

रघुगण उवाच॥ नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय। नमोऽवधूतद्वि
जबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यं॥१॥ ज्वरामयार्त्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य
यथा हिमांभः॥ कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधं मे॥२॥ तस्माद्भवंतं मम
संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधं॥ अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेत
सो मे॥३॥ यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलं॥ न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शना
य भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे॥४॥

लक्षणा यस्य तस्य मे तवेदं वचः अमृततुल्यमौषधं॥२॥ मम संश
यविषयमर्थं पश्चात्प्रक्ष्यामि। अधुना तावत् त्वदुक्तं वचः अध्यात्मयोगेन ग्रथितं दुर्बोधं सुबोधं यथा
भवत्येवं व्याख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य मम॥३॥ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिना भार
वाहनादिक्रिया च तत्फलं च श्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं सत् अबाधितमपि व्यवहारमात्रमू
लं यद्वा सतः अबाधितव्यवहारस्य मूलं कारणमपि॥ न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय इति भवान्प राम॰ ३७

प्रत्युत भ्रमयुक्तद्वेः ४

आत्मनिसंसारंलिंगयतिप्रकाशयतिनिरतिभात्मलिंगं ३

तदेवमात्मनःशुद्धत्वंसंसारस्यचमिथ्यात्वंप्रदर्श्येदानींतन्निवृत्तिमाह॥ तनुभृत्देहीवयुनोदयेनज्ञानोत्
त्त्यायावन्मायांविधूयात्मतत्त्वंनवेदतावदिहभ्रमति॥ यावच्चविषयानुरक्तंमनएवानर्थहेतुरितिन
वेदतावत्तन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह॥ नेति आत्मनोलिंगमुपाधिभूतंमनःसंसारतायानामावप

नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदयेन॥ विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नोवेदात्मत
त्त्वंभ्रमतीहतावत्॥१६॥ नयावदेतन्मनआत्मलिंगंसंसारतापावपनंजनस्य॥ यच्छोकामोहा
मयरागलोभवैरानुबंधंममतांविधत्ते॥१७॥ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्र
मत्तः॥ गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोषं॥१८॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेपंचमस्कंधेब्राह्मणरहूगणसंवादेएकादशोध्यायः॥११॥ ॥ ॥ ॥

नंक्षेत्रंयावन्नवेदतावत्भ्रमतीत्यनुषंगः॥ तापावपनत्वेहेतुःयन्मनःशोकाद्यनुबंधंममतांचविधत्ते॥ त
स्मात्भ्रातृव्यंशत्रुंअध्येधितंसंप्रवृद्धंस्वयंव्यलीकंमिथ्याभूतंतथाप्यात्मानंमुष्णातीतितथातंगुरोरेव
हरेस्तस्यचरणोपासनमेवास्त्रंयस्यतथाभूतःसन्जहिघातय॥ पंचमेएकादशः॥११॥ ॥

तर्हि क्षितेः सत्यता स्यात्तत्राह एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्त्तनं अर्थं विनैव निरुक्तं यद्वा क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन्
तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सु सूक्ष्मेषु परमाणुषु स्वकारणभूतेषु निधानात् लयात् ॥ अतः पर
माणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः। परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह ते मनसा कार्यानुपपत्त्या वादिभिः कल्पि
ताः कल्पनाबीजमाह येषां समूहेन विशेषः कृतः तेषां समूहः पृथ्वीबुध्यालंबनमित्यर्थः अवयविना नि
रस्तत्वात् समूहग्रहणं ॥ तथापि सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपंचस्य भगवन्मायाविलसितत्वाद ज्ञानेन क
ल्पिताः ॥ ९ ॥ एवमन्यदपि कृशत्वादिधर्मकं बुध्या प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्ना उपलक्षितया अजया मा

38

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये ॥ अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहे
न कृतो विशेषः ॥ ९ ॥ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकाल
कर्मनाम्नाजयावेहि कृतं द्वितीयं ॥ १० ॥ ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यं ॥ प्र
त्यक्प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदंति ॥ ११ ॥

यया कृतमवेहि ॥ तत्र कृशं ह्रस्वं स्थू
लं तत्प्रतियोगि। अणुर्बृहतोः पृथगुपादानात् ॥ असत् कारणं सत्कार्यं। जीवं चेतनं अजीवं जडं तर्हि किं
सत्यं तदाह ॥ ज्ञानं सत्यं व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्त्तयति। परमार्थं ॥ १० ॥ वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थं निषट् विशे
षणानि विशुद्धं तत्वाविद्यकं ॥ एकं नतु नानारूपं अनंतरं त्वबहिः बाह्याभ्यंतरशून्यं नतु विपरीतं ब्रह्म
परिपूर्णं ॥ नतु परिच्छिन्नं प्रत्यक् नतु विषयाकारं प्रशांतं निर्विकारं तदेवं स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तं ॥
कीदृशं तत् ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य ॥ यद्वा ज्ञानं वासुदेवं वदंति ॥ ११ ॥

अबाधितत्वमसिद्धमित्याह ॥ हे पार्थिववयः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माद्विक्कारणात्पृथिव्यांचल
त्पंभारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः ॥ तस्य च जडत्वान्न
भारः श्रमश्च किंच भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतदस्ति ॥ अवयवव्यतिरेकेणाश्रमास्पद
स्यावयविनो निरूपणादित्याशयेनाह ॥ तस्यापि पृथ्वीविकारस्यापि अंघ्रोः अधिजपर्युपरिगुल्फादयः
उरसः सल्लोप आर्षः ॥५॥ शिबिकायामवयवी भाति ॥ त्वय्यपि नास्तीतदाह ॥ सौवीरराजइत्यपदेशो ना

ब्राह्मण उवाच ॥ अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिवकस्य हेतोः ॥ तस्यापि चांघ्र्योरधि गुल्फ
जंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥५॥ अंसेऽधिदार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ॥ य
स्मिन्भवानूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः ॥६॥ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्टा
निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि ॥ जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ॥७॥ यदा क्षितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यं ॥ तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयं ॥८॥ ॥

ममाऽऽत्र यस्य स पार्थिवो विकारस्त आस्ते ॥ राजेति संधिः आर्षः यस्मिन्भवान्निरूढात्माभिमानः सिंधुषु राजास्मीति
दुर्मदेनांधः सन् ॥६॥ शोच्यान्विष्ट्यानिगृह्णन् निष्कृपोऽवर्त्तसे अतो मिथ्यैव गोप्तास्मीति श्लाघमानो महतां सभा
सु न शोभसे यतो धृष्टः ॥७॥ न चोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यं तेषामप्यनिरूप
णादित्याशयेनाह ॥ यदेति ॥ निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदाम विद्मः तत्तदा क्षितेरन्यस्य विकारस्याभा
वात्तन्नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्य मूलं कारणं अर्थक्रिययासदित्यनुमेयं निरूप्यतां तथा च श्रुतिः

भा·पं·
३९

ञ्योद्दशो विस्तरेणाप्येवं तत्वनिरूपणं॥ इति वैराग्यपदार्थोपमभवाटव्युपवर्ण्यते॥ अधनः पारमित्युक्तं तदेमेवाध्वानं
प्रसिद्धमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयन्नि दुरत्यये दुस्तरे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमः सत्वैर्विभक्तानि क
र्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः सुखार्थः सन् यथा वणिक्सार्थो
र्थोर्जनाय गच्छन्नटवीं याति तद्वत्॥ अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूपत्वादध्यायोऽस्ति तथापि सुखप्रतिपत्तये किं
वि व्याख्यायते॥१॥ यस्यां भवाटव्यामिमे इंद्रियनामानः षट् दस्यवः चौराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य

39

ब्राह्मण उवाच॥ दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमः सत्वविभक्तकर्मदृक्॥ स एष सार्थोऽर्थपरः प
रिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति॥१॥ यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं
बलात्॥२॥ गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः॥ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मग २
ह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः॥ क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित् क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं॥३॥

तं सार्थं विलुंपंति तस्य धर्म्यं धनमुपभोगेन मुष्णंतीत्यर्थः॥ गोमायवः शृगालतुल्या दारापत्यादयः त्वं मे भर्त्ता पिता त्व
व प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थस्थितं हरंति इतस्ततः आकर्षंति॥ उरणं मेषं॥२॥ वीरुधो लतास्तृणानि च गु
ल्मानि च लता दिजालानि प्रभूतैरेतैर्गह्वरे दुःप्रवेशे देशे॥ कठोरैस्तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्चाय
थाकश्चिदुपद्रुतो भवति॥ एवं कामकर्मादिभिर्गह्वरे गृहाश्रमे वर्त्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः॥ गं
धर्वपुरंवद् घटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति प्रपश्यति क्वापि त्वाशुरयः॥ अतिवेगः उल्मु
काकारो ग्रहः पिशाचः तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः॥३॥ ॥

राम·
३९

एतच्चज्ञानंमहत्सेवांविनानभवतीत्याह॥हेरहूगणएतत्ज्ञानंतपसापुरुषोनयाति।इज्ययावैदिककर्मणा।निर्व
पणात्अन्नादिसंविभागेनगृहाद्वागृहनिमित्तपरोपकारेण।छंदसावेदाभ्यासेनजलाग्न्यादिभिरुपासितैः॥१२
महत्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह॥यत्रयेषुमहत्सुग्राम्यकथानांविघातोयस्मात्॥विषयसंगस्तुअयोगमे
शाकइतिवदन्कस्त्वंनिगूढश्चरसीतिप्रश्नस्योत्तरमाह॥१३॥अहमितिद्वाभ्यांविमुक्तोद्यमश्रद्धाभ्यांसंमानि

रहूगणैतत्तपसानयातिनचेज्ययानिर्वपणाद्गृहाद्वा।नछंदसानैवजलाग्निसूर्यैर्विनामहत्पादरजोभि
षेकं॥१२।यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादःप्रस्तूयतेग्राम्यकथाविघातः।निषेव्यमाणोनुदिनंमुमुक्षोर्मतिं
सतींयच्छतिवासुदेवे॥१३॥अहंपुराभरतोनामराजाविमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः॥आराधनंभगवतईहमा
नोमृगोभवंमृगसंगाद्धतार्थः॥१४॥सामांस्मृतिर्मृगदेहेपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानोजहाति।अथोअहंज
नसंगादसंगोविशंकमानोविवृतश्चरामि॥१५॥तस्मान्नरोसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैवविवृक्णमोहः
हरिंतदीहाकथनश्रुताभ्यांलब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः॥१६॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कं
धेब्राह्मणरहूगणसंवादेद्वादशोध्यायः॥

भिन्नोबंधोयेनहृतोर्थःप्रयोजनंयस्य॥१४।श्रीकृष्णार्चनंप्रभवम
स्युद्दरतीत्याह्सेतिजनसंगात्विशंकमानः॥अविवृतःअप्रकटः॥१५॥असंगैर्महद्भिर्यःसुसंगस्तेनजातंज्ञा
नमेवासिःखड्गस्तेनछिन्नमोहःसन्अध्वनःसंसारमार्गस्यअतिशयितंश्रेष्ठंपारंहरिंयातियद्वापारमति
अतिक्रम्यहरिंयाति।अतिरतिक्रमणेचेतिकर्मप्रवचनीयत्वात्द्वितीयातस्यहरेरीहानांकथनश्रुतिभ्यां

भा॰पं॰ ४० अनैश्चशूरैर्हृतं स्वं वित्तं यस्य निर्विण्णं विषण्णं चेतो यस्य कश्मलं मूर्छां गंधर्वपुरमिव मनोरथोपगतपितृपुत्रादि
समाजं प्रविष्टः सन्॥७॥ कंटकाद्रि विद्धांघ्रि खिन्नविघ्नैरभिभूतः सन्नगतुल्यं महत्कर्मारोढुं कर्तुमिच्छुर्विमनाइव
आस्ते। पदे पदे तृष्णोत्था॥ अभ्यंतरेणावह्निना जाठरेण॥८॥ अजगराहिना निद्रारूपेण गिलितो न वेत्ति॥ विपि
नेऽपक्तः शावइव। दंदशूकैर्हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधो लुप्तविवेकः। अंधकूपे मोहे पतितः। तमिस्रे

40

भूरैर्हृतस्वः क्वच निर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलं॥ क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते
निर्वृतवन्मुहूर्तं॥७॥ चलन्क्वचित्कंटकशर्करांघ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमनाइवास्ते। पदे पदेऽभ्यंतरवह्निना
र्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय॥८॥ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः॥ द
ष्टः स्म शेते क्वच दंदशूकैरंधोंधकूपे पतितस्तमिस्रे॥९॥ कर्हिस्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिका
भिर्व्यथितो विमानः॥ तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोऽन्ये॥१०॥ क्वचिच्च शीतातप
वातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते। क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात्॥११॥ ध्या

दुःखे शेते लीयते॥९॥ क्षुद्ररसान् परमोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभिर्योषादिस्वामिभिः विमानः
अवज्ञातः ताडितः सन् व्यथितो भवति॥ यदि कथंचित्त्वातितंत्रेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिर्भ
वति तदा बलादन्येऽपहरंति॥ तान्यदाभियुक्तेन दाततोऽप्यन्येहरंति॥१०॥ यत् किंचित् अत्यल्पमपि
मिथो व्यवहरन् क्रयादिना गृह्णन् वित्तशाठ्यात् धनवंचनात्॥११॥ ॥ राम॰ ४०

निवासादिघात्मास्वभावोयस्याः सा लुब्धिर्यस्य सः तृष्णस्ततोधावतीत्युभयत्रतावानेवार्थः वात्याचक्रवातः तस्यासु
क्षिप्तपांसुस्तेन धूम्रा दिशः रजस्वलेरजोव्याप्ते अटव्यांयस्य स यथा न जानाति तथा वात्येव भ्रामयती यास्त्रीन
स्यमुत्थितेरागादिभिः अप्रकाशमानादिग्देवताः कर्म्मसाक्षिभूतान जानातीत्यर्थः ॥४॥ अदृश्यानांमि स्त्रीनांभंगा
रिकासंज्ञानांकीट विशेषाणांस्वनेकर्णायोः शूलोव्यथायस्य उल्लूकाघूकास्तेषांवाग्भिर्व्यथितोंतरात्मामनोय

निवासतोयद्विषात्मलुब्धिस्तनस्ततोधावतिमोऽटव्यां॥ क्षिप्तवात्योत्क्षिप्तपांसुधूम्रादिशोन
जानातिरजस्वलास्व॥४॥ अदृश्यदृक्स्त्रीस्वनकर्णशूलउल्लूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा॥ अपुण्यपक्वा
क्षुयतेक्षुधार्द्दितोमरीचितोयान्यभिधावतिक्वचित॥५॥ क्वचिद्दितोयाः सरितोभियाति पर
स्परं चालयतेनिरंधः॥ आसाद्यदावक्वचिदग्नितप्तोनिर्विद्यतेक्वचयक्षैर्द्दितासुः॥६॥ ॥

स्या अत्रचपरोक्षमप्रियवक्तारो भिल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्ता रोघूकतुल्याः येषांक्षायापिपापहेतुः ते
अपुण्यपक्वाः तत्तुल्यानधार्मिकान्सेवते॥ मरीचितोयानीतिनिष्फलत्वेनविज्ञातानपिविषयान॥५॥ चितोया
सुसरित्सुपतितस्यगात्रभंगान्मचोदुःखंभवतिनचोदकलाभः तद्ददिहचपरत्रचदुःखदान्पाषंडान
भिपाति॥ आलयतेदायादादिभ्योऽन्नादिवांछति उभयत्रापिसाएवार्थः दावंदावाग्नितुल्यंदुःखदग्रहस्य
ष्पशोकाग्निनातप्तोनिर्विद्यतेविषीदति॥ तत्रवयक्षतरक्षस्तुल्यैराजभिःहृतत्रसुवस्त्रेधनंयस्यसनिर्विद्यते॥६॥

सिंहावलोकनेनपुनर्भवाटवीमनुवर्त्तयति॥प्रसज्जतिआसक्तिंकरोति कीदृशः लतानांभुजाः शाखास्तद्वत्सुकुमाराये
स्त्रीणांभुजाः तदाश्रयः सन्तदाश्रयाअव्यक्तपदाअस्फुटाक्षराः कलभाषिणोयेद्विजाः पक्षिणः तत्तुल्येषुस्त्रीसंग
प्रसक्तेष्वपत्येषुस्पृहायस्यतादृशोभवात् हरिचक्रसिंहसमरहः तत्तुल्यात्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेः
त्रसन्॥तत्परिहारायकैश्चित्प्रलोभितोबकादिवद्वंचकैः तैर्दंभैश्चपाषंडैः सहसख्यंकरोतितेषुप्रवि
शति॥१६॥तैर्वंचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलेपुनः प्रविशन्तेषांशीलेपापश्चित्तपूर्व

प्रसज्जतिक्वापिलताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः॥क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्
सख्यंविधत्तेबककंकगृध्रैः॥१६॥तैर्वंचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयन्शीलमुपैतिवानरान्॥त
ज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियःपरस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः॥१७॥द्रुमेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्य
वायदीनोविवशःस्वबंधने॥क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः॥१८॥अतः
कथंचित्सविमुक्तआपदः पुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम॥अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमञ्जनोद्या
पिनवेदकश्चन॥१९॥रहूगणत्वमपिह्यध्वनोस्यसंन्यस्तदंडः कृतभूतमैत्रः॥असज्जितात्माहरिसे
वयाशितंज्ञानासिमादायतराऽतिपारं॥२०॥

असज्जितात्माविषयेष्वनभिनिवेशितचित्तःसन्हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतं॥२०॥

कंपुनस्तपनयनाद्याचरंअरोचयन्॥अप्रियपश्यन्वानरतु
ल्यान्भ्रष्टाचारान्भ्रष्टरूपानुपैति॥तज्जातिरासेनवानरजातिक्रीडयास्त्रियामिथुनीभूयपरस्परसुखोद्वीक्ष
णेनविस्मृतोजीवितावधिर्येन॥१७॥द्रुमवत्केवलस्वार्थेषुगृहेषुव्यवायदीनस्सुरतैकपणः एवंस्वस्य
पदबंधनंप्राप्तस्तस्मिन्विवशः परिहर्त्तुमशक्तः पातांतरेतुवनेसंसारेचरन्नित्यर्थः॥गिरिकंदरवदतिभया
नकरोगादिदुःखेपतन्कंदरस्थगजतुल्यान्मृत्योर्भीतः सन्वल्लीतुल्यप्राचीनकर्मावलंब्यावस्थितोभवति॥१८॥
सार्थंप्रविशतियथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते॥१९॥त्वमपिअध्वनिनिवेशितइत्यनुषंगः अतोस्याध्वनःपारमतितर

शय्यादिहीनः आस्यते अस्मिन्निति आसनं कंबलादि स्थीयते अत्रेति स्थानं गृहं विहरंत्यनेनेति विहारो यानादि यत्र
मानोपि यदा परस्मादप्राप्तकामस्तदा परकीयेवस्तुनि दृढ अभिलाषो यस्य स तावमानं प्राप्नोति ।११। एवमन्यो
न्यं वित्तव्यतिषंगाद्धन विनिमयेन च दृढो वैरानुबंधो यस्य तथाविधोपि परस्परं विवहन् विवाहादि संबंधं
कुर्वन् ।१३। उरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैर्वित्तबाधैः उपसर्गैश्च दृष्टादिभिः विपन्नः मृतप्रायो भवति ।१४। दुरत्ययत्वमन्व

कदाचित्कश्चित् आधनस्तात अस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः ॥ याच अन्यपरादप्राप्तिलब्धकामः पार
कदाचित् लभते च मानं ॥१२॥ अन्योन्य वित्तव्यतिषंग वृद्ध वैरानुबंधो विवहन् मिथश्च ॥ अधन्य मुषिम
न्नु रु कृच्छ्र वित्तबाधोपसर्गै विहरन् विपन्नः ॥१३॥ तां स्तान् विपन्नान् स्त हितं तत्र विहाय जातं परिग
त्य सार्थः ॥ आवर्त्तने घापि न कश्चिद् तत्र वीराध्वनः पारमुपैति योगं ॥१४॥ मनस्विनो निर्जितदिग्गजें
द्रा ममेति सर्वैर्भुवि बद्धवैराः ॥ मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजंति यन्न्यस्तदंडो गतवैरोऽभियाति ॥१५॥

नोदर्शयति तांस्तान् विपन्नान् मृतान् विहाय जातं जातं परिगृह्य विहरन् यतः प्रस्थितः तं प्रति नावर्त्त
ते हे वीर अध्वनः पारं यो योगस्तं च नोपैति अत्र सार्थः कश्चिदति समर्थोपि ।१४। तदेवाह मनस्विनः शूराः
निर्जिता दिग्गजेंद्रा यैः ममेयं भूर्ममेयमिति भुवि निमित्तभूतायां बद्धवैराः पैः न्यस्तदंडः संन्यासी य
द्विष्णोः पदमभियाति तन्न व्रजंति ।१५॥

त्तरामातायस्यरेत्त्तरामातः विगणायतः नगणायत ॥ अवमंतर्थपिपरमकरुणाकरत्वेन सिंधुपतये ॥ आत्मतत्त्वमुप
दिश्यनिभृताःशांताःकरणानाम्मर्यायोयस्मिन्स आशयोयस्यकरुणाकरत्वेन सिंधुपतये ॥ आत्मतत्वमुपदिश्यनि
भृताःशांताःकरणानाम्मर्यायोयस्मिन्स आशयोयस्य सुजनात्तस्मात्सम्यगवगतंपरमात्मसतत्वंयेनतथाभृतः

42

शुकउवाच ॥ इत्येवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतयआत्मसतत्वंविगणयतःपरानुभावःपरमका
रुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरण आपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणि
मिमांविचचार ॥ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरात्मसतत्वआत्मन्यविद्याध्यारोपितांदेहात्ममतिं
विससर्ज ॥ एवंहिनृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥२४॥ राजोवाच ॥ योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वया
भिहितःपारोक्ष्येणवचसाजीवलोकभवाध्वासत्वार्यमनीषिकयाकल्पितविषयोनांजसाऽव्युत्पन्नलो
कसमधिगमःअथतदेवैतद्दुरवगमंसमवेतानुकल्पेननिर्दिश्यतामिति ॥२५॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेपंचमस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३ ॥

सन्नृतदानीमेवदेहेआत्ममतिंचविससर्जेहेनृपभगवदाश्रितोभरतः तदा
श्रितोरहूगणोयःतस्याःनुभावःसद्योदेहाहंकारत्यागः ॥२४॥ पारोक्ष्येणवाणीकुसार्थकरूपकेण आर्याणांविवेकि
नांमनीषयैवदस्युस्थानीयानींद्रियाणिगोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवंकल्पितविषयःअव्युत्पन्नस्यतुलो
कस्यजनस्यसम्यक् अधिगम्योनभवति ॥ अथअतःततदेतदेवभवाध्वरूपंसमवेतानुकल्पेनप्रसक्तेतत्तद्दु

पार्थोपकल्पनेन ॥२५॥ पंचमेत्रयोदशः ॥

अखिलजन्मसुशोभनंनजन्मैवपरंश्रेष्ठंयेभ्योदेवादिजन्मभ्यःतैरपिकिंअमुष्मिन्स्वर्गेपिजन्मभिःकिंनकिंचित्॥यत्त्येषुजन्मसुयत्रस्वर्गेवावोमहात्मनांसमागमःप्रचुरोनभवति॥हृषीकेशस्ययशसाकृतःशोधितआत्मायेस्तेषां॥२२॥सततमुपासितेःत्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमंहोयस्यतस्याधोक्षजेनिर्मलाभक्तिर्भवतीति

राजोवाच॥अहोनजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन्॥नयद्धृषीकेशय
शःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः॥२१॥नत्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसोभ
क्तिरधोक्षजेमला॥मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोपहतोऽविवेकः॥२२॥नमोमह
द्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआवटुभ्यः॥येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यः
शिवमस्तुराज्ञां॥२३॥

नैवाद्भुतंयस्यतवमुहूर्त्तमात्रंभवान्समागममात्रादपिदुस्तर्केणावद्धमूलोपिममअविवेकोनष्टःब्रह्मविदःकेनरूपेणविचरंतीत्यज्ञानान्सर्वान्नमस्यति॥नमइति येबटवःकीडारतत्वादत्रद्वैयधौरपास्तान्प्रामिव्याप्यसर्वेभ्योनमइत्यर्थः॥स्वदृष्टांतेनराज्ञांमहदब्रह्मसंभावयाह॥राज्ञांशिवमस्त्विति॥२३॥

दस्युतुल्यं तेषां कर्म दर्शयंति तद्यथेति ॥ धर्मोपि पथिकं धर्मकारणं तमेव स्वाभिप्रेतं धर्ममाह । सात्त्वादिति । तं तु सांप
राये परलोकार्थमुदाहरंति ॥ तद्धर्माधर्माहं धनं दर्शनाद्याः पंच ज्ञानेंद्रियाणां वृत्तयः संकल्पव्यवसायावंतःकरण
स्य एतैर्गृहे योग्राम्य उपभोगः तेन कुनाथस्य कुबुद्धेरजितात्मनो विलुंपंति । यथा चोग्राः कुपालकस्यानवहितात्म

तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचित्सात्त्वाद्धर्मोपि पथिकं बहु कष्टाधिगतं सात्त्वात्परमपुरुषाराधनलक्षणो यो
सो धर्मस्तं तु सांपरायम् उदाहरंति ॥ २ ॥ तद्धर्मधनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यव
सायगृहग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याऽजितात्मनो यथा सार्थस्य तथा जितात्मनो विलुंपंति ॥ ३ ॥ अथ च यत्र
कौटुंबि[illegible]का दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला एवानिच्छतोपि कदर्यस्य कुटुंबिन उरणकवत्
संरक्ष्यमाणं मिषतोपि हरंति ॥ ४ ॥ यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गु
ल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव भवंति ॥ ५ ॥ एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्न हि कर्माण्युत्सीदंति यदयं
कामकरंड एष आवसथः ॥ ६ ॥ व

नः सार्थस्य वनं हरंति तद्वत् । गोमायवो यत्रेत्येतद्व्याचष्टे ॥ अथ चेति । अथ चे
त्यर्थांतरोपन्यासकर्मणा तु वृकाः सृगालाश्च कदर्यस्याति लुब्धस्य प्रभृतवीरुत्गुल्मगह्वर इत्येतद्व्याचष्टे
यथा हीति न दग्धानि बीजानि यस्मिन्न यद्यस्मात् योयमावसथ आश्रमः एष कामानां करंडः यथा कर्पूरभाज
ने कर्पूरस्तेपेपि परिमलो न हीयते एवमत्र वासनानामक्षीणत्वात्कर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रामराम

चतुर्दशेभवाटव्यारूपकव्याकृतिःकृता॥ प्रसक्तंतेनतस्यगोमापुमशंकापर्यवकल्पनं॥ यःपरीक्षितापृष्टःसःश्री शुकउ॰ सहेतिसूक्तोक्तिःदुरत्ययेध्वन्यजयानिवेशितइतियदुक्तं॥ तदेवनिवेशनप्रकारकथनेनप्रपंचयति यथाप्रसिद्धोजीवल्लोकः अयंविष्णोर्माययादुर्गमेध्वन्यायतितोभवाटवीगतःसन्हरिरूपस्यगुरोश्चरणारविंदयोर्मधुकराःसेवकास्तेषांअनुपदवींतैरनुष्ठितंभक्तिमार्गमद्यापिनावरुंधेनसंप्राप्नोतीत्यन्वयःमाया

स होवाच॥ स एष देहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गेणतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतोविष्णोर्वशवर्तिन्यामाययाजीवल्लोकोयंयथावणिक्सार्थोर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवःश्मशानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिविफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे॥ यस्यामुहवाएतेषडिंद्रियनामानःकर्मणादस्यवएवते॥१॥

याःस्वकार्यद्वारेणसंसारमार्गपातहेतुत्वमाह॥ देहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानियानिकुशलाकुशलविमिश्रकर्माणितैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगादिर्योनादिःसंसारस्तदनुभवस्यद्वारभूतेन॥ तस्मिन्संसाररूपेदुर्गमार्गवदसुगमेध्वन्यापतितःयथावणिजांसार्थःसमूहःअर्थार्जनपरःस्वदेहनिष्पादितानांकर्मणांफलद्वारेणानुभवोयस्यविफलाश्चबहुप्रतियोगाःबहुविघ्नाश्चईहाश्चेष्टायस्यसःतस्यांसंसाराटव्यांयेतापास्तेषांउपशमनीनाशनीयस्यामित्यादिवा

क्वचिद्वात्योक्तिं तेन व्याचष्टे। क्वचिच्चेति। आरोहं अंकं तस्मिन्काले यद्रजः रागस्तेन स्वदृष्ट्यावरकेण। रजन्यां रात्रौ
भूताइव हृस्वपार्श्वे रजनीभूतस्तमोमयइवातीवरजसा कन्नमतिः अतरजोव्याप्तचक्षुरिव दिक्षु स्थितामर्यादाति
क्रमसाक्षिभूता देवता न जानाति॥१०॥ अनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णातीति प्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लोकचतुर्थ
पादं प्रथमं व्याचष्टे क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानित्यत्र मिथ्याविषयेषु लंपटत्वमुक्तं। निवासते

क्वचिद्वात्यौपम्ययाप्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूताइवासाधुमर्यादोरजस्वला
क्षोपिदिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्नविजानाति॥१०॥ क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयंपराभिध्या
नेनविभ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति॥११॥ क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरु
षरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः॥१२॥ सयदादुग्धपू
र्वसुकृतस्तदाकारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्जीवन्मृ
तान्स्वयंजीवन्म्रियमाणउपधावति॥१३॥

ये तत्र तदर्जनप्रयासजन्यः। अत्र नु बाधितेष्वपि पुनःप्रव
त्तिरुच्यत इत्यपौनरुक्त्यं स्वयमेवसकृदवगतं विषयाणां वैतथ्यमचिफलत्वं येन। पराभिध्यानेन देहाभिनि
वेशेन विध्वंशितास्मृतिर्यस्य। तयैव विभ्रंशितया स्मृत्यास्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः। अरण्यपक्षे झिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे
क्वचिदुलूकेति। अतिपरुषोरभसः सञ्जसाहस्तेना टोपः संभ्रमोयथाभवत्येवं रिपूणां राजकुलस्य च निर्भर्त्सिते
न अतिव्यथितकर्णमूलत्वंदुःपंचपस्य॥१२॥ अपुण्यवृक्षानित्येतद्व्याचष्टे। सयदेति। दुग्धंसुपभुक्तं पूर्वसुकृ
तयेन। तदाकारस्करोविषतिंदुः तत्प्रमुखाये अपुण्यद्रुमास्तथाविधालताश्च विषोदपानाश्च विषकूपान

दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चउपरुध्यमानः पीड्यमानो बहिःप्राणो वित्तं यस्य तथाविधोप्यस्मिन्न
ध्वनि परिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गंधर्वपुरतुल्यमघटमानं नरलोकं सत्यतया मिथ्यादृष्टिरनुप
श्यति॥ प्रपश्यतीति प्रश्लेषः। चितमर्थांतरं दर्शयति तत्र च गंधर्वपुरे क्वचिदातपोदकं मृगतृष्णाजलं तत्तुल्या
न्विषयाननुपधावतीति॥ क्वचित्क्वचिद्वाग्नुरपोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्वाशेषाणां दोषाणां निषदनं स्था

तत्रगतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणः क्वचि
त्परिवर्तमानोस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोकं गंधर्वनगरमुपपन्नमि
ति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ७ क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसन
लोलुपः॥ ८॥ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सत्य
ग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचं॥ ९॥ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभि
निवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति॥ १०॥

नं पुरीषविशेषं अग्नेर्विष्ठातस्य पुरीषस्य वह्नोहि
तो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मितानद्धि षयामतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति॥ अग्निकामेन कातरः
परवशः उल्मुकसदृशं पिशाचमिव॥ शीतानुरोधाद्रात्रौ अग्निवज्ज्वलन्तमानं तं तत्र धावंतमुल्मुकपिशाचम
ग्निबुध्यानुधावति न तु तं प्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेत् न हितेन भक्षितः सन् म्रियत एवं सुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः
निवासत्तोयद्रविणेत्येतद्व्याचष्टे॥ अथेति निवासादिष्वनेके ह्यात्मनः उपजीव्येषु अभिनिवेशो यस्य सः॥ १०॥

चलनं कचिदित्येतद्व्याचष्टे कचिदुद्दाम्रमेयाः कर्म्मचोदनास्तासामतिभरोतिविस्तारः स एव गिरिस्तमारुरु
क्षन्तदंते गंतुमिच्छन् ॥१९॥ पदेपदेभ्यंतरबाह्नि नेतिव्याचष्टे कचिद्वदुःसहेनेति ।२०। कचिन्निगीर्णाइत्येतद्व्या
चष्टे ।सएवेति ॥२१॥ दष्टः श्मशेतइतिव्याचष्टे कदाचिदितिमानोगर्वएवदंष्ट्रा परपीडाकरत्वात् ।भग्ना

क्वचिदुद्दाम्रमकर्म्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्शितमनाः कंटकशर्करान्ते
ऽन्तप्रविशन्निवसीदति ।१९। कचिद्वदुःसहेनकायाभ्यंतरबहिनागृहीतसारः स्वकुटुंबापत्नुध्या
ति ॥२०॥ सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोंधतमसिमग्नः मृत्पारणइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्ध
इः ॥२१॥ कदाचिन्मग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्रात्तणोव्यथितहृदयेनक्षुदीयमाणविज्ञानां
धकूपेंधवत्पततीति ।२२। कर्हिस्मचित्कामसधुलवान्विचिचिन्वन् ॥ यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुंधानोराज्ञास्वा
मिभिर्वानिहतः पतत्यपारेनिरये ।२३। अथचतस्मादुभयथापिहिकर्म्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमु
दाहरंति ॥२४॥ मुक्तस्ततोयदिबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्तितस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनवस्थितिः ॥२५॥

मानदंष्ट्रायस्य ॥ अतएवनलब्धोनिद्रायाः क्षणोपियेन ।२१। कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे कर्हिस्म
कामसधुलवानिति ।यदानिहतोवति ।तदासद्यएवनिरयेपतति ।२३। प्रसंगात्प्रवृत्तस्यकर्म्मणः संसारहेतु
त्वस्फुटयति ।अथचेतियस्मादेवंस्मात् ।अथअनंतरमेवउभयथाइहचपरत्रचअस्मिन्प्रवृत्तिमार्गेसंसारस्याप
वपनंजन्मदेतत्कर्म्मोदाहरंति ।२४। तत्रातिकष्टंप्रतिलब्धमानइत्येतद्व्याचष्टे ।मुक्तइति ।यदिबंधान्मुक्तोभ

वतितर्हितततःसकाशादन्योहरतितस्मादप्यन्यःनत्वसौ
भोक्तुंलभतइत्यर्थः ॥२५॥

क्वचि द्वितीयाः सरितइत्येतद्व्याचष्टे। एकदा क्वचित्कुसत्ताप्रसंगात् निकृतावंचिताम तिर्यस्पसः निरुदकनदीगर्त्ते
पातेयथ्यास्वचः शिरःस्फुरन्तिपश्चादपिचतद्वेदनाऽनुवर्त्तते एव मिहपरत्र चदुःखदं १४ परस्परंचालषतेनिरं ध
इत्येतव्याचष्टे यदात्विति। अंधः अत्रानोपमन्तिनोपतिष्ठति पित्रपुत्राणांबर्हिः कुशाः तद्वतः पितुःपुत्राणांवाकुशादि
नणमात्रमपियेखुपश्यतितान्भक्षयति। बाधतइत्पर्थः पित्रपुत्रबर्हिख्यानित्तिनुपाठः सुगमः॥१५॥ आसाद्यदाव

एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्नुदकस्रोतस्खलनवदुभयतोऽपिदुःखदंपाषंडमभियाति।१४। यदातु
परबाधयांऽध आत्मनेनोपनमन्तितदाहिपित्रपुत्रबर्हिष्मतः पितपुत्रान्वासखलुभक्षयति॥१५॥
क्वचिदासाद्यगृहदाववत्प्रियार्थविधुरं असुखोदर्कशोकाग्निनादन्यमानोभृशंनिर्वेदमुपगच्छ
ति॥१६॥ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाऽपहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतकइवविगतजीवलक्ष
णआस्ते॥१७॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणामनुभवति।१८॥

मित्येनव्याचष्टे क्वचिदासाद्येति।१६॥ क्वचयत्तोर्हतासुरित्येतव्याचष्टे क्वचित्कालेनविषमितंप्रतिकुलतांनी
तंयद्राजकुलंतदेवरक्षःतेनअपहृताप्रियतमधनरूपाअसवोयस्यविगतानिजीवलक्षणानिदर्षादीनि
यस्य। भूरैर्हतस्यइत्यप्पनेनैवव्याख्यातं।१७॥ क्वचिद्गंधर्वपुरंप्रविचष्टइत्येतव्याचष्टे कदाचिन्मनोर
थमात्रंपित्राद्यसदेवसत्तइतिमत्वा। पर्वगंधर्वपुरवदचरमानदर्शनमुक्तं। इदानीतन्निमित्तसुखासक्ति

भा॰पं॰
४६ कश्चित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसंस्तिष्ठते तद्व्याचष्टे। कदाचिदीश्वरस्येति। परमाण्वादिः द्विपरार्द्धोऽपवर्गोऽन्तः तदेवो
पलक्षणं यस्य तस्मात्कालोपलक्षणादिति अथ चक्रत्वे न यष्टेकालस्वरूपादित्यर्थः। रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन
परिभ्रमणेन वयसा बाल्यादिक्रमेण ब्रह्मादीनाम् भिवाप्यनगास्तंबआदीनि भूतानि। चक्रात् तः सकाशाद्वित्रस्त
हृदयः सन्नपाषंड देवता आभिमुख्येन धत्त इत्यन्वयः। अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः। मिषतां प्र

46 कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्द्धापवर्गात्कालोपलक्षणात्परिवर्ति
तेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तंबादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवे-
श्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवंतं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाषंड देवताः कंकगृध्रबकवटप्राया
आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते ॥३०॥ यदा तु पाषंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरु वंचितो ब्रह्मकुलं स
मावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरो
चयं शूद्रकुलं भजते ॥ निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ॥३१॥ त
त्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृत
कालावधिः ॥३२॥

तिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः। कर्मणि षष्ठी। कालचक्रं निजं नित्यमायुधं यस्य। सांकेत्येन मूलप्रमा
णशून्येन पाषंडागमेन ॥३०॥ तैर्वंचित इत्येतद्व्याचष्टे। यदा त्विति। आत्मना वंचितैः उरु अधिकं वंचितः सन् तेषां
ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनयनादि तदरोचयं शूद्रवद्वर्तते निगमोक्ताचारे अशुद्धितः स्वस्य शुद्ध्यभावात्। यस्य राम
शूद्रस्य केवलं मिथुनीभावः कुटुंबभरणं च व्यापारो नान्यदग्निहोत्रादि ॥३१॥ तत्रापीति रासेनेत्यादि व्याचष्टे। तत्रापि नि ४६

क्वचिद्वशीतातपेत्यत्र व्याचष्टे क्वचिद्वेति। शीतादयोनेकाआधिदैविकाद्याः दशाः दुःखावस्थास्तासां। २६। क्वचिन्मिथइत्येतद्व्याचष्टे क्वचिन्मिथोयत्किंचिद्धनमवहरन्। काकिणीकामात्रंविंशतिकपर्दकमात्रंततोपिन्यूनंवापत्किंचिदपदरवद्विद्वेषमेति। २७। अथ वन्यमुष्मिन्नुरुकुवित्तबाधोपसर्गैरित्यत्तामुपसर्गान्प्रपंचयति। अथ वन्यमुष्मिन्निमेउरुकुवित्तबाधादयः तथा सुखदुःखादयश्च। २८। व्युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्चनानायारैरतः परं दुर्गमा।

क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरंतचिंतया विषण्ण आस्ते। २६। क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात्। २७। अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः। २८। क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति। २९।

पिभवाधाय

संप्रदायेनतीर्यते। तत्र प्रसज्जन्ति क्वापीत्यादिना सिंहावलोकनन्यायेनोत्क्रममर्थमपकर्षपक्रमेणाव्याचष्टे क्वापि देवमाययेति। प्रस्कन्नं अपगतं विवेकज्ञानं यस्य यस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं क्रीडागृहं तदारंभे आकुलं हृदयं यस्य। अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातं। तदाश्रयेत्यादि व्याचष्टे तस्या आश्रये च सक्ताः संलग्नाः सुताः दुहितरश्च कलत्रं च से वसीति तेषां भाषिताद्भिरपहृतं हृदयं यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति। २९।

अनासक्तौ हेतुमाह यदिदमिति ॥४०॥ मनस्विनइत्यादि व्याचष्टे । यदपीति येवै राजर्षयस्ते ऽपि नावरुंधते किंतु परं
केवलमद्वेषशायी रन्नप्रसजंतीत्यादि गिरिकंदरइत्यप्तमपक्कषायावास्यात ग्रथमतिकमप्यवह्नीगृहीत्वेत्यादि
ग्रंथं व्याचष्टे कर्मैव वह्नीमिति ॥ एवमुपरिस्वर्गगतो पिनरलोकसार्थमेवोपयाति ॥४१॥ नदेवं भरतो नितिं व्याख्या
यतन्न्वरितेसंग्रह श्लोकानाह ॥ तस्येदं कर्मश्लोके रुपगायति । आर्षभस्येत्त षभपुत्रस्य अन्यो नपः अनुवर्त्मना

यदिदं योगानुशासनं नवाएतदवरुंधते ॥ यन्नपस्तदंडामुनयउपशामशीलाउपरतात्मानःसम
वगच्छंति ॥४०॥ यदपि दिगिभजयिनोयज्विनोयेवैराजर्षयः किंतुपरंमद्धेशायीरन्नस्यामेवममेय
मितिकृतवैरानुबंधाः यांविसृजपस्वयमुपसंहृताः ॥ कर्म्मवह्लीमवलंब्यततआपदः कथंचिन्नर
काद्विमुक्तः पुनरप्येवंसंसाराध्वनिवर्त्तमानोनरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरिगतोपि ॥४१॥ तस्येदमु
पगायंति आर्षभस्येहराजर्षेर्मनसापिमहात्मनः ॥ नानुवर्त्माईति नपोमक्षिकेवगरुत्मतः ॥४२॥ योदु
स्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यंहृदिस्पृशः ॥ जहौयुवैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥४३॥ योदुस्त्यजा
न्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यां श्रियंसुरवरैःसदयावलोकां ॥ नैच्छन्नपस्तदुचितंमहतांम
धुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपिफल्गुः ॥४४॥

ईतिवर्त्मानुगंतुंनशक्नोति ॥४२॥ तत्रहेतुमाहयइति
सुहृद्राज्ययोईद्वेकं योदुस्त्यजानारादीविष्ठामिवजहौतस्यार्षभस्येतिसंबंधः दुस्त्यजत्वेहेतुः । हृदिस्पृ
शः मनोरमान् त्यागेहेतुः उत्तमश्लोकेलालसालंपटत्वंयस्य ॥४३॥ तस्यैवंविषयत्यागोनचित्रमित्याह । यएवं
भूतोसौनपःसः क्षित्यादीन्नैच्छदितियत्तदुचितं सदयावलोकांभरतस्यदयायथाभवत्येवमवलोकोयस्याः
इतिपरिजनावलोकः श्रियामुपचर्यते यतःमधुद्विषःसेवायामनुरक्तंमनोयेषांतेषांमहतांअभवोमोक्षोऽ

द्रुमेषु रंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे ॥ कश्चित्द्रुमवदिति । व्यवायतृष्णाः मिथुनोत्सवो भवति ॥ ३३ ॥ कश्चित्प्रमादादित्येतद्व्याच
ष्टे एवमध्वनि मुख्यदुःखावहं धानो गिरिकंदरप्रायेतमसि रोगाद्यापदि पततीति शेषः ॥ ३४ ॥ कश्चित्क्षीणवातेत्यादि
पूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगाद्यापदि पतितः सन् शीतादिभिः क्लिश्यत्रास्तइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवं सिंहावलोकनन्यायेनोक्त
मर्थं यथास्थानमयरूपव्याख्यायक्रमस्थमनुवर्त्तमितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति । कश्चिन्मिथ इति वित्तशाठ्येनकद

कश्चित्द्रुमवद्दैहिकार्थेषु गर्द्धेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायतृष्णाः ॥ ३३ ॥ एवमध्वन्यवरुंधा
नो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये ॥ ३४ ॥ कश्चित्क्षीणवातावनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां
प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरंतविषयविषण्ण आस्ते ॥ ३५ ॥ कश्चिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्धनमुपयाति वित्त
शाठ्येन ॥ ३६ ॥ कश्चित्क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेवसि
तमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनाद्भिलभते ॥ ३७ ॥ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोऽपि पूर्ववासनया
मिथ उद्वहत्यथापवहंति ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नोपस्तमुद्भवा
वेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यद्विवदन्क्रंदन्संहृष्यन् गायन्नह्यमानः सा
धुवर्जितो नैवावर्त्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थो यमध्वनः पारमुपदिशंति ॥ ३९ ॥ ॥

वित्तशाठ्येन किंचिद्धनमुपयाति ॥ ३६ ॥ कश्चित्कचित्क्षीणधन इत्येतद्व्याचष्टे कश्चित्क्षीणधन इति प्रतिलब्धंय
न्मनोरथेनोपगतं वांछितं तत्स्यादाने स्वीकारे निश्चितमतिः सन् ॥ ३७ ॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगेत्येतद्व्याचष्टे ए
वं वित्तव्यतिषंगेति अपवहंतित्यजंति ॥ ३८ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे । एतस्मिन्निति । आपन्नः आपदं
प्राप्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्नेयः तमिति रस्तत्रैव विसृज्य पन्त्यमानः बद्धामानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ॥ ३९ ॥

ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्त्तमानं यं द्रक्ष्यतीति शेषः । यद्वायं सुमतिं च वेदसमाम्नातां देवतां कल्पयिष्यंति
बुद्धोयं साक्षादवतीर्ण इति मंस्यंत इत्यर्थः ॥१॥२॥ तत्तनयः देवताजितः पुत्रः ॥३॥ आत्मविद्यां बहुभ्य आख्या

48

श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित्पाषंडिन ऋषभपदवीम
नुवर्त्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यंति ॥२॥ तस्मा
द्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोभवत् ॥२॥ अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः प
रमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥३॥ य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरु
षमनुसस्मार प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्र
तिहर्त्तुः स्तुत्यामजभूमानौ अजनिषातां ॥४॥ भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथः ततः प्रस्तावो देवकु
ल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभुः विभो रत्यां च पृथुषेणः तस्मान्नक्त आकु
त्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णो
र्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥५॥ ॥

य माख्यानेनैव स्वयं संशुद्धोऽनुसस्मार । अपरोक्ततयानुभूतवान् । प्रतिहर्त्ताप्रस्तोताउद्गातेति त्रयो य
ज्ञनिपुणाः सूनव आसन् अजनिषातां जातौ ॥४॥ हृदयजः पुत्रः जगतो रिरक्षिषया गृहीतं सत्त्वं येन तस्य

श्रीभा॰टी॰स्कं॰५ अ॰१५ ॥

तत्सेवानुरागमेवाह यज्ञायेति । यज्ञरूपाया धर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे । विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्म्मानुष्ठात्रे योगो
ष्टांगः तस्मै सांख्यं ज्ञानं तच्छिरः प्रधानं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय माया नियंत्रे अत एव नारं जीवसमूहः
सः अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे च कर्मज्ञानदेवताकांडैः प्रतिपादिताय हरये नम इति उद्दरं उच्चैर्यैः
सम्यगाचरितवान् भगवत्त्वं भगदेहमयि हास्यनुष्ठानप एवंभूतः तस्य तद्दुश्चिंतमिति वा तस्यानुवर्त्म नार्हतीति

यज्ञाय धर्म्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय । नारायणाय हरये नम इत्युदा
रं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ॥४५॥ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्म्मणो राजर्षेर्भरत
स्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं चानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदति च सर्वा ए
वाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति ॥४६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतोपा
ख्याने ब्राह्मणरहूगणसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

वासंबंधः ॥४५॥ भरतचरितश्रवणादिफलमाह । इदमिति । भागवतैः सभाजिता अवदाताः शुद्धा गुणाः कर्मा
णि च यस्य तस्य भरतस्यानुचरितं योऽनुशृणोति स आत्मन एव सकाशात्सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्रा
प्नोति । ननु कांचिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः ॥४६॥ पंचमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योक्त
मीरितं । ततः पंचदशे तस्य कीर्त्यंते वंशराजानपाः ॥

भा॰पं॰
४९

छंदांसि वेदास्तद्विहितकर्माणि च । दुदूहुः दुदुहुः युधि प्रत्यंचिताः बाणैः प्रतिपूजितान्नृपाः यस्य बलिमाजह्नुः अर्प्पयामासुः धर्म्मेण पालनेन दक्षिणाभिश्च विप्राश्च यदा प्रत्यंचिता विप्राः तदा परेत्य लोकांतरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजह्रुः पुण्यषष्ठांशं ददुरित्यर्थः भागमादत्ते नृपाः येन परिपालयतीति स्मृतेः ॥८॥ उरुसोमपीथे बहुसोमयाने अध्वरे मघोनि इंद्रे माद्यति मदं प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो यो चलो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलं आजहार अगृहीत् स्वयं प्रत्यक्षतः ।

छंदांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदूहुराजह्रुरथो बलिं नृपाः प्रत्यंचिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां
षष्ठमंशं परेत्य ॥९॥ यस्याऽध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे ॥ श्रद्धा विशुद्धाचलभक्ति
49 योगसमर्प्पितेज्याफलमाजहार ॥१०॥ यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंच्यात् ॥ प्रीयेत
सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य ॥११॥ गयाद्गयंत्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः
पुत्रा बभूवुः चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट ॥१२॥ तत उत्कलायां मरीचिः मरीचेर्बिंदुमत्यां बिंदुमानुदप
द्यत ॥ तस्मात्सरघायां मधुर्नामाऽभवत् मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भोजायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते
मंथोः सत्यायां भौवनः ततो दूषणायां त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य शतजित्प्र
वरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जातं ॥१३॥ तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः अ
करोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा ॥१४॥ इति श्रीभा॰ पंचमस्कंधे प्रियव्रतवंशानुकीर्त्तनं पंचदशोऽध्यायः

स्वीकृतवानित्यर्थः ॥१०॥ यस्य भगवतः प्रीणनाद्देवादीनां देहेंद्रियांतः तत्सद्यः प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत् सः विश्वजीवः
सर्वांतर्यामी स्वयं प्रीतिरूपः अपि बर्हिषि यज्ञे गयस्य हस्फुटं प्रीतिमगात् प्रीतोस्मीति प्रत्यक्षं प्रीतिमाविःकृत
वानित्यर्थः ॥११॥१२॥ सुमनसि स्त्रियां ॥१३॥ कीर्त्त्या अतिशयेन अलमकरोत् भूषितवान् ॥१४॥ पंचमे पंचदशः ॥ राम
४९

महापुरुषत्वमाह॥सर्वे इति॥धर्म्मस्तस्य द्विविधः अभिषिक्तत्वात्प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिस्त्वापरः द्वि
विधोपिभगवतिसर्वात्मनार्पितःसन्परमार्थलक्षणःतेनपरिभाविताःसंस्कृताअतिशुद्धामतिर्यस्य॥अतएवोप
रतमनात्म्यदेहाद्यहंभावोयस्मिन्तस्मिन्नात्मनिचित्तेस्वयमेवोपलभ्यमानेब्रह्मणात्मानुभवोयस्यतादृशोपि
निरभिमानएवअवनिंअनुगुप्यन्पालयामास॥६॥कर्मभिर्गयंकःप्रतियाति अनुकरोतिजितकोपिअत्रहेतुःय

सर्वेस्वधर्मेणप्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवतिमहापुरुषे
परावरेब्रह्मणिसर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेनचाभी
क्ष्णशःपरिभाविततिशुद्धमतिरुपरतानात्म्यआत्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपिनिरभिमानए
वावनिमजूगुपततस्येमांगाथांपाण्डवेयपुराविदउपगायंति॥६॥गयंनृपःकःप्रतियातिकर्म्मभिर्यज्वा
भिमानीबहुविद्धर्म्मगोप्ता॥समागतश्रीःसदसस्पतिःसतांसत्सेवकोन्योभगवत्कलामृते॥७॥यमभ्य
षिंचन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिःयस्यप्रजानांदुदुहेधराशिषोनिराशिषोगुणवत्सस्नु
तोधाः॥८॥

ज्यादिरूपांभगवत्कलांगयमृतेन्यःकःइत्यनुषंगः॥अभिमानीसर्वतोमानास्पदंमनस्वीतिवा॥समाग
तासंप्राप्ताश्रीर्येनयमितिवा॥सतांसदसःसभायाःपतिःसतांसेवकःयद्वायज्वादिरूपोपिभगवत्कलामृतेग
यंकोन्यःप्रतियातीत्यन्वयः॥७॥सतीःसत्यःसत्याआशिषोयासांताःदक्षकन्याःश्रद्धामैत्रीदयेत्याद्याःनिराशि
षोपियस्यप्रजानामाशिषःकामानधरादुदुहेतस्यगुणाएववत्सःतेनस्नुतम्नधोयस्याःपृथिव्याःयद्वादानं

भा०पं०टी०स्कं०५अ०१५ ९८

भा·पं· नवयोजनसहस्रं आयामो येषां ॥ आयामोऽत्र विस्तारः ॥ एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं तयोश्चतुस्त्रिंशद्यो
५० जनसहस्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नयोः समुद्रप्रवेशमंगीकृत्य तयोरपि संकुचितत्वेन नव
सहस्रायामत्वं संपादयंति ॥ संनिवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ॥ दीर्घाणि तत्र चत्वा
रि चतुरस्रमिलावृतमिति ॥ ६ ॥ नाभ्यां मध्ये द्वीपस्यायामेन लक्षयोजनप्रमाणं तावान् समुन्नाह उच्छ्रायो यस्य

50 यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवंति ॥ ६ ॥ एषां मध्ये
इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायाम
समुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ॥ ७ ॥ मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षो
डशसाहस्रं तावतांतर्भूम्यां प्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयो रम्यक
हिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथ
व एकैकशः ॥ पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसंति ॥ ८ ॥

७ ॥ मूले षोडशयोजनसहस्रं विततः ॥ तावता षोडशयोजनसहस्रमानेन चतुरशीतियोजनसहस्रमाने
न च बहिर्देशपतित एवं लक्षयोजनोन्नाहः उत्तरोत्तरेणेलावृतं इलावृतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण नीलादयस्त्र
यो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदावावधिर्येषां ॥ द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीष
दधिको योऽशस्तेन दैर्घ्यादेव ह्रसंति न तु व्यक्तत्वे पृथुत्वे वा ॥ यथोक्तं विष्णुपुराणे ॥ लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये द रा·म·
शहीनास्तथापर इति एतच्च स्थूलदृष्ट्यैवोक्तं ॥ तयोरपि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ ॥ ५०

पूर्वोक्तरीयसिंध्वादिमानं स्वस्वरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धा पंचाध्यायी ततः परं षोडशेऽध्यस्तथा चोर्ध्वे परितः सत्रि
वेनात्तः मेरोः स्थितिर्महीवर्तकर्णिका चोपवर्ण्यते। प्रियव्रतचरित्रोक्ता भुक्तादीपादिकल्पनी तद्विशेषविजिज्ञासुः
कथ्यां तेपरिपक्कति उक्त इति किं पर्यंतमुक्तः तदाह। यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ध्रुवक्रभपक्षपोर्नक्षत्रगणैः

राजोवाच। उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चंद्रमा वा सह दृ पति १
श्यते॥१॥ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिंधव उपक्लृप्ताः यत एतस्याः सप्तद्वीप
विशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासा
मि॥२॥ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वा
सुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति॥३॥ ऋषिरुवाच। न वै महाराज भगवतो
मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाऽधिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव
भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः॥४॥ यो वायं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यं
तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रं॥५॥

सह चंद्रमा वा दृश्यते तावत्॥१॥ यतः
येभ्यः सिंधुभ्यः सतस्या भुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः॥२॥३॥ तिज्ञासायाः फलमाह। भगवत इति॥ यामाया
गुणविभूतिस्तस्याः काष्ठां अंतं रूपं संनिवेशलक्षणं चिकुं॥४॥ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य को
शाः सप्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतरः कोशः प्रथमो जंबूद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनं विस्तीर्णः॥५

यदुपस्पर्शिनः यन्सेविनः ॥१४॥१५॥ ललामो भूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठायाः स्त्रियस्तासां यूथस्यपतयः स्व
संभूययेषुविहरंति ॥१६॥ एकादशशतयोजनमुत्तुंगोयोदेवचूतस्तस्य शिरसः सकाशात् । फलप्रमाणमुक्तंवा
युपुराणे । अरत्नीनांशतान्यष्टावेकषष्ठ्यधिकानिचफलप्रमाणमाख्यातम्पभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति ॥१७॥ अतिम

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलायदुपस्पर्शिन उपदेवगणायोगैश्वर्याणिस्वाभाविकानिभ
रतर्षभधारयंति ॥१४॥ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचैत्ररथंवैभ्राजकंसर्वतोभद्रमिति ॥१५॥
येष्वमरपरिवृढाःसहसुरललनाललामयूथपतयउपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानःकिलवि
हरंति ॥१६॥ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफला
न्यमृतकल्पानिपतंति ॥१७॥ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदे
नारुणोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥१८॥ यदुपजोष
णाद्भवान्या अनुचरीणांपुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनुवा
सयति ॥१९॥ एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानांर
सेनजंबूनामनदीमेरुमंदरशिखराद्युतयोजनादवनितलेनिपतंतीदक्षिणेनात्मानंयावदिला
वृतमुपस्यंदति ॥२०॥

धुरश्चासौस्वतःसुरभिश्चसुगंधिश्च सुगंधित नचअन्येषांगंधैरधिवासितः । बहु
लश्चारुणश्चरसःसएवचउदमुदकंतेन ॥१८॥ यदुपजोषणात्तस्यरसस्यसेवनात् ॥१९॥ अनस्थिप्रायाणां
अतिसूक्ष्मबीजानांयत्रनिपतंतीततश्चारभ्यात्मनोदक्षिणतःसर्वमिलावृतंप्लावयंतीत्यर्थः ॥२०॥

अयुतयोजनं उत्सेधः उच्छ्रायो येषां अपं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः। नीलादिपृथुत्वं चेषामपि द्रष्टव्यं। यथासंख्यम
र्यादागिरपद्वत्तिशोघः ॥९॥ आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घोपि पृथुः विस्तीर्णो
भवतः ॥१०॥ तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वाते ॥११॥ न चैवं सति पूर्वापररेखायामिलावृतत्वं स्थि
तो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च नातः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायां तु तथैव इलावृतत्वं स्थितो
मध्ये मेरुः उभयतस्त्रीणि त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाणत्वं जंबूद्वीपस्य उच्यते मेरोः षो

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः अयुतयोजनोत्सेधा ह
रिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ॥९॥ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधा
यतौ द्विसहस्रपृथू ॥१०॥ केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥११॥ मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वः कु
मुद इति अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरय उपकॢप्ताः ॥१२॥ चतुर्ष्वेतेषु चूतजंबूकदं
बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इव अधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजन

डशसहस्राणि सर्वतः ॥ स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुःपंचाशत् ॥ गिरीणां द्वादशेत्येवं दक्षिणोत्त
ररेखायां तावद्भवंत पूर्वापररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारिंशत् षण्णां द्विषष्टिसहस्राणि
पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्याद्द्रष्टव्यानि अत्र तान चिरोधः ॥ अयुतयोजनप्रमाणा विस्तारोन्नाहो येषां विस्तीर्णम
धो मेरोरवष्टंभत्वात् चैपाश्चमो गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारो दक्षिणोत्तरो च पूर्वापरविस्तारो द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजन
सहस्रविस्तारांगीकारे त्विलावृतलोपात् एवं पौलावृतसुपपन्नावयतीत्यादि विरोधः स्यात् ॥१२॥ अधिसहस्रमेकादश

परिणाहाः ॥१३॥
शतानि उन्नाहो येषां ताश्च समाना विटपविततिर्येषां ॥ श
योजनपरिणाहो विस्तारो येषां ॥१३॥

भा॰पं॰ ५२

२९ यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपं इंद्रादिवर्णनक्रमेण ॥ तुरीयमानेन सार्द्धद्विसहस्रप्रमाणेन नामा
नि पुराणांतरात् ज्ञातव्यानि यथा ॥ मेरोर्नवपुराणि सुमनोवत्यमरावती ॥ तेजोवती संयमिनी तथा कृष्णांग
नापरा ॥ श्रद्धावती गंधवती तथा चान्या महोदया यशोवती च ब्रह्मेंद्र वह्न्यादीनां यथाक्रमम् इति ॥ ३० ॥ पंचमे षो
डशः ॥ ततः सप्तदशे गंगागमनं तच्चतुर्दिशं ॥ इलावृते च रुद्रेण संकर्षणनिषेवणं ॥ यज्ञलिंगस्य वक्त्रे यं स्त्रो

मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौं
52 भीं वदंति ॥ २९ ॥ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुप
क्लृप्ताः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोध्यायः ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटा
हविवरेणांतःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखि
लजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिधीयमानातिमह
ता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्द्धन्यवततार ॥ १ ॥

लिंगं त्रिविक्रमं मूर्तिर्यस्य ॥ विक्रमतः त्रि
णेन यदा सर्वं क्रांत्वा वामपदमुत्क्षिपतः वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागोपस्थांडकटाहस्य त
स्य विवरेणांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्द्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्य यच्चरणपंकजं तस्यावने
जनं क्षालनं तेन अरुणात् कुंकुमतद्देवकिंजल्कः तेन उपरंजिता अत एवाखिलस्य जगतोऽघमलापहमुपस्प
र्शनं यस्याः ॥ तथाप्यमला तन्मलसंगशून्या सा साक्षाद्भगवत्पदीति पदमनुपलक्षितं जाह्नवी भागीरथीत्या द्युप
लक्षणेन रहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना ॥ १ ॥ राम॰
५२

तावत्सर्वतः रोधसोस्तटयोः ॥२१॥२२॥ आयामोव्यामः ॥ स च व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः
पंचव्यामं परिणाहः स्थात्तेषां पांसामित्यर्थः केचित्तु पंचव्यामपरिणाहा इत्येवं पठंति ॥२४॥ नीचीना अधोमुखाः ॥२५॥

तावदुभयोरपि रोधसोर्यस्मिन्निकारसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जांबून
म दं नाम सुवर्णं भवति ॥२१॥ यदु ह वाव विबुधादयः सहयुवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण ख
लु धारयंति ॥२२॥ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पंचायामपरिणाहाः
पंच मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्यो परेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति ॥२३॥ या ह्युपयुंजानानां मु
खनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति ॥२४॥ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वट
स्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः । पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा न
दाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति ॥२५॥ यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां व
लीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवंति । यावज्जी
वं सुखं निरतिशयमेव ॥२६॥ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनीवास
कपिलशंखवैडूर्यजारुधिहंसर्षभनागकालंजरनारदादयो गिरयो मेरोः । कर्णिकाया इव केसरभूता मू
लदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥१७॥ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसाहस्रं पृथुतुं
गौ भवतः ॥ एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरौ अष्ट
भिरेतैः परिसृतोग्निरिव परितश्चकास्ति कांचनगिरिः ॥२८॥

॥२६॥ चतुर्दिक्षु मरुमत्ता योजनसहस्रं तत्पत्वाग्नेः प
रितः परिधय इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठंति ॥२७॥ ग्रतो अष्टादशयोजनसहस्रं प्रमाणमत्रोक्तं वेदमवादिपुराणो

क्तपरिमाणादिपत्पुनः अन्यथाव्याख्यातं तत्तु कल्पभेदाच
याद्विसहस्रं पृथु च तुंगौ च ॥२८॥

ज

अभिस्यंदंती अभितो गच्छंती ॥५॥ केसराचलानां मेरुसमानोच्चायत्वात् प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृंगेषु पतंतीति
तस्तेभ्योधोधः प्रस्रवंती सती ॥६॥ माल्यवच्छिखरात् केतुमालाभिमुखं निष्पतंती चक्षुः संज्ञा ॥७॥ गिरिशिखरादिति

तत्र चतुर्द्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्यंदंती नदनदीनदीपतिमेवाभिनिविशति
॥५॥ सीतालकनंदा चक्षुर्भद्रेति सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योधोधः प्रस्रवंती ग
धमादनमूर्द्धसु पतित्वांतरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥६॥ एवं माल्यव
त्शिखरान्निष्पतंती ततोनुपरतवेगा केतुमालमभिचक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥७॥ भद्रा
चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगादवस्यंदमाना उ
त्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥८॥ तथैवालकनंदा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्ब
हूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटाद्धेमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठयंती भारतमभिवर्षं दक्षिण
स्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥९॥ यस्यां स्नानार्थं पानार्थं वाशक्तः पुंसः पदे पदेश्वमेधराजसूयादी
नां फलं न दुर्लभमिति ॥ अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे संति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ॥१०॥ त
त्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदा
नि व्यपदिशंति ॥११॥

कुमुदशिखरादुच्चलितानीलशिखरं ततउच्चलिताश्वेतशिखरं तदप्यतिहाय
शृंगवतः शृंगादधः स्रवंती ॥८॥ अतिरभसतररंहसा अस्खलिततीव्रतरवेगेन ॥९॥ बहुशः बहुविधाः मे
र्वादिगिरीणां दुहितरः तत्प्रसूताः ॥१०॥ दिव्यभौमबिलभेदात् त्रिविधः स्वर्गः । तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि

कोसौ दिवो मूर्द्धानमाहृयदिति ॥ किं तद्विष्णुपदं तदाहृ यत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः ॥ अस्मत्कुलदेवताया हरेश्चरणा
रविंदोदकमिति निहितो परमादरेण बिभर्त्तीत्यन्वयः कथंभूतः सन् प्रतिक्षणं वर्द्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढ
मत्यंतं क्लिद्यमानमंतर्हृदयं यस्य अत एव औत्कंठ्येन विवशमामीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मलं ताभ्यां
विगलितममलं बाष्पं तस्य कलया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं यस्य ॥२॥ ततः सप्त ऋषयस्तत्प्रा

यत्र द्विष्णुपदमाहुः ॥ यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदक
मिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानांतर्हृदय औत्कंठ्यविवशामीलि
तलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलक अधुनापि परमाद
रेण शिरसा बिभर्त्ति ॥२॥ ततः सप्त ऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरेतावती भगवति
सर्वात्मनि वासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव
सबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहंति ॥३॥ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनाव
तरंतींदुमंडलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ॥४॥

गंगायाः प्रभावाभिज्ञाः संतो यां जटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः ए
तावत्येव नातोधिकास्तीत्यभिप्रायः कुतः तत्र हेतुः भगवति संततं भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्म
ज्ञानं च यैः कामिव । क इव धारयंति प्रत्यक्षं मुक्तिमिव तामागतां मुमुक्षवो जना इवेति ॥३॥ ततोनेकसहस्रको
टीनां विमानानामनीकैः संकुलेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरंती सप्तर्षिभ्योऽर्वागेव प्रायशः क्रमेण
गच्छंतीति ततो वागिन संकुलत्वमुक्तं ॥ आवार्य आप्लाव्य मेरुमूर्द्धस्थे ब्रह्मसदने निपततीति ॥४॥ ॥

नवस्वपिवर्षेषुयेपुरुषास्तेषांतदनुग्रहायसवासौवर्त्तमानोनुग्रहस्तदर्थंआत्मतत्त्वमूहेनस्वमूर्त्तिसमूहेन
संनिधीयतेसंनिहितोभवति॥१४॥अपरःअर्वाचीनःपश्चात्नवमस्कंधे॥१५॥भवानीनाथाःस्वामिनीयेषांते॥
स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानाःसर्वतःसेव्यमानाःआत्मनःप्रकृतिंकारणंआत्मनिसमाधिर्प्पानय

नवस्वपिवर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषःपुरुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाऽद्यापि
संनिधीयते॥१४॥इलावृतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशतिभवान्याःशाप
निमित्तज्ञःयत्प्रवेक्ष्यतःस्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि॥१५॥भवानीनाथैःस्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्य
मानोभगवतश्चतुर्मूर्त्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्त्तिंप्रकृतिमात्मनःसंकर्षणसंज्ञामात्मस
माधिरूपेणसंनिधाप्यैतदभिगृणन्भवउपधावति॥१६॥श्रीभगवानुवाच॥ॐनमोभगवतेमहापु
रुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायनमइति॥१७॥भजेभजन्याऽरणपादपंकजंभगस्य
कृत्स्नस्यपरंपरायणंभक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वाभवभावमीश्वरं॥१८ ॥

स्यतेनरूपेण॥एतद्वक्ष्यमाणंमंत्रादिकंअभिगृणन्जयन्॥१६॥सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात्
स्वंयंतुअव्यक्तायअप्रमेयाय॥१७॥हेभजन्यभजनीयत्वात्त्वांपरमीश्वरंभजेइत्यन्वयः॥अरणंशरणं
पादयंकजंयस्यकृत्स्नस्यभगस्यैश्वर्यादिषाड्गुण्यस्यपरमायनमाश्रयंभक्तेषुअलमत्यर्थंभावि
तंप्रकटितंभूतभावनंस्वरूपंयेनभवापहंसंसारहरंभक्तेषुइत्यनुषंगः॥भवंभावयतीतितथातंअर्थी

अयुतंपुरुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषांवज्रऋषभवद्धं संहननंशरीरंतस्मिनबलंवयोमोदाःतैःप्रमुदितानियानिम
हासोरतानिमिथुनानितेषांमध्यापवर्गसंभोगावसाने।कवर्षशेषे आयुषिधृत।कोगर्भोयैःताद्दशानिकलत्राणि
येषां॥त्रेतायुगसमःविषयसुखोत्कर्षात॥कृतयुगोहिसर्वेधानिरयाःद्वापरादोतुदुःखबहुलाः॥१२॥यत्रह
येषुहिवर्षेषुदेवपतयःस्वैःस्वैःसेवकगणैषुमुख्यैःकृतमहोपचाराःसंतःस्वैरंविहरंतीत्यन्वयः॥केषुस्थाने

णेषुपुरुषाणामयुतंपुरुषायुर्वर्षाणांदेवकल्पानांनागायुतप्रमाणानांवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमु
दितमहासोरतमिथुनव्यवाया पवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणांतत्रतुत्रेतायुगसमःकालोवर्त्तते॥१२॥
यत्रहदेवपतयःस्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाःसर्वर्त्तुकुसुमस्तबकफलकिशलयश्रियान
म्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलज
लाशयेषुविकचविविधनववनरुहामोदमदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवा
कादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैःसुललितसुरसुंदरी
णांकामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयःस्वैरंविहरंति॥१३॥ ॥ ॥

षुसर्वेषुऋतुषुकुसुमस्तबकादीनांश्रियासमद्धात्पंतनम्यमानाविटपास्तदाश्रितालताश्चयेषुतैर्विटपिभि
रुपशुंभमानानिशोभमानानिरुचिराणिकाननानियेषुतेषाश्रमायतनेषुवर्षगिरिद्रोणीषुचतथाअमले
षुजलाशयेषुचविकचानिविविधानियानिनवानिवनरुहाणिनीरजानितेषामामोदेनमुदितेराज
हंसादिभिर्मधुकरनिकराणांचआकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषुकामेनकलिलैःक्रमितैर्विलासादि

तत्तज्जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति ॥ यस्य गुणाभिमिन्नो महान्नाम विग्रह आसीत् । विज्ञानं सत्वं धिष्ण्यमाश्र
योयस्य सः तस्य चित्तरूपत्वेन सत्वप्रधानत्वात् ॥ स एव किल धिदेवो वासुदेवाभेदविवक्षया भगवानजो ब्र
ह्मा यत्संभवः यस्मात्त्वब्रह्मणः संभूतः अहं रुद्रः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेण अहंकारेण
वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गं ऐंद्रियं इंद्रियवर्गं च सृजे सृजामि ॥ २२ ॥ किंच । एते वयं महदादयः
सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्मांडं सृजामः । कथंभूताः यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः यतः सूत्रेण क्रियासू

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान् विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्संभवोऽहं त्रिवृता स्वतेज
सा वैकारिकं तामसमैंद्रियं सृजे ॥ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ म
हानहं वैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं ॥ २३ ॥ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां
जनोऽयं गुणसर्गमोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥ २४ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥

त्रयंत्रिताः प्रोताः शकुंताः पक्षिण इव तत्रो
किं केन सूत्रेण । वयमित्युक्तं तानेवाह महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्ता वर्गाश्च ॥ २३ ॥ स्थितिलयहेतुत्वं
दर्शयन् प्रणमति । येन निर्मितामेतां मायामेवायं जनोऽजमावेद न तु तन्निस्तारयोगमुपायं कर्हिचिद
पि वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितं कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रंथयः तानि नयति प्रापयतीति तथा तां । प्रल
यहेतुत्वमाह । विलीयतेऽस्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादित्युदयः । विलयश्चोदयश्चात्मा स्वरूपं यस्य त

ईश्वत्वमुपपादयंस्तामसत्वेनप्रसक्तमनादरं वारयति नयस्येति॥ निरीक्षमाणस्यापिदृष्टिर्मायगुणैर्विषयैश्चिह्न
त्रिभिःकरणैश्च अपिदृष्टिं यदपिनाजपतेनलिप्यते। किमर्थं॥ निरीक्षमाणस्य ईशि ईश नायनियमनाय ईश
नमीटसंपदांदित्वान्द्वावेक्लिप। अत्रचैवधर्म्पदंस्यात॥ यथाञ्जितक्रोधवेगानानोस्माकंदृष्टिरजपतेनतथेति
अतः आत्मनइंद्रियाणिजिगीषुःजेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तं कोनमंन्पेतनाद्रियेत॥१६॥ त्वमुखुरामघाम्यांमत्तस्याकु
तोदृष्टिर्नाजपतेतन्नेह ॥ असतीदृग्रदस्थियंस्पतस्पस्वमाययात्तीवामत्तइवयोभयंकरः प्रतिजात्तिमध्वा

नयस्यमायागुणाश्चित्रवन्निभिर्निरीक्षतोत्यनपिदृष्टिरजपते॥ ईशेयथानोऽजितमन्युरंहसांकस्तं
नमन्पेताजिगीषुरात्मनः॥१६॥ असदृशोयःप्रतिभातिमाययात्तीवचमध्वासवताम्रलोचनः ननागव
धोर्हणाईशिरेह्रियायत्पादयोःस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः॥२०॥ यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्वि-
हीनंयमनंतमृषयः॥ नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्द्धसहस्रधामसु॥२१॥

सत्वाभ्यांआता
म्रलोचनइवच॥ नागवधूविमोहनेनतथाप्रतिभानंयुक्तमित्याह नेति पादावेनयस्यपादयोःस्पर्शनेनधर्षि
तंमोहितमिंद्रियंमनोयासांताःह्रियालज्जया॥ भुजादृष्टेणानईशिरेनशेकुःकस्तंनसमन्पेतेतिपूर्वेणवान्वयः
अस्यविश्वस्यास्थितिजन्मसंयमहेतुयमाहुः अतएवत्रिभिःस्थित्यादिभिर्विहीनंअनंतचयमाहुः ऋष
योमंत्राःकदानुरोधेनदीर्घपाटःनकारादित्वमतात्तत्त्मीःसाचत्राषयश्चतत्पथ अनंततत्वंदर्शयति मूर्द्ध
सहस्रमेवधामानिस्थानानितेषुक्वचिदेकदेशस्थितंभूमंडलंयानवेदसिद्धार्थसर्षपमिवतस्मात्तमद्रेतिच सुव्रतः ॥ २१ ॥

भा॰पं॰ परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानिति ॥ तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतान् अपनीतान् ॥ नाच तुरंग
५६ श्च न तु रंगो न तु रूपो विग्रहो यस्य कवये ब्राह्मणा तदर्थं अवितथेहिताय सत्यसंकल्पाय ॥६॥ तत्र वर्षे प्रह्लादश्चेति
महापुरुषस्य गुणानां भाजनः आश्रयः दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीकरणशीलमाचरितं च यस्य ॥ फलसंकल्पेन
अवचयानश्च नप्श्चासावतन्पश्चाव्यभिचारी यो भक्तियोगस्तेन उपास्ते सेवते ॥७॥ तेजसामपि तेजसे ॥ आविरा

वेदान्युगांते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददे वै कवयेभियाचते तस्मै न
मस्ते ऽवितथेहिताय तइति ॥६॥ हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते ॥ तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्रा
56 भिधास्ये ॥ तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरि
तः प्रह्लादो ऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्त इदं चोदाहरति ॥७॥ नमो भगवते न
रसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्माशयान्रंधय रंधय तमो ग्रस
ग्रस ॐ स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठाः ॐ क्ष्रौं ॥८॥ स्वस्त्य ऽस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायंतु
भूतानि शिवं मिथो धिया मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे आवेश्यतां नो मतिरप्य ऽहैतुकी ॥९॥

विः अतिप्रकटो भव वीप्सा वा ॥ कर्माशयान् कर्मवासनाः ॥ कर्माश्रयानिति पाठे रागादीन् ॥ रंधय निर्दह ॥
भूयिष्ठा भूयाः ॥८॥ विश्वस्य स्वस्ति प्रार्थने खलस्यापि भवेत् तच्च साधुपीडां विना न स्यात् अन्योन्यममंगलं
ध्यायतां च भूतानाम् अन्योन्यघातं विना न भवेत् इत्याशंक्याह खलः प्रसीदतु क्रौर्यं त्यजतु ॥ भूतानि च मि राम॰
थः शिवमेव ध्यायंतु ॥ तेषां मनश्च भद्रं उपनमादिकं भजतु ॥ नो ऽस्माकमपि मतिः ॥ अपि शब्दात् भूतानां च ५६

अष्टादशेततोमेरोःपूर्वादिक्रमतस्त्रिषु॥ त्रिषुचोत्तरवर्षेषुसेव्यसेवकवर्णनं॥ भद्राश्ववर्षपतिःतस्यकुल
पतपःसेवककसुरव्याख्य॥१॥ भद्राश्ववसऊचुरिति॥ प्राणाभत्तउपदधातीतिवद्गुणालत्तणयातघोगाद्गुणिषु
लिंगसमवायन्यापेनबहुवचनं॥२॥ अयंजनोमिषत्रपिपश्यत्रपिद्धंतंहिसंतंनपश्यतिनालोचयतीतिभ
गवद्विचेष्टितमेवतत्त्वविचित्रं। अदर्शनेलिंगंपुत्रंबालंपितरंचवहंमत्तंनिर्हृत्यदग्ध्वास्वयंतदुभयधने

श्रीशुकउवाच॥ तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयःपुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवा
सुदेवस्यप्रियांतनुंधर्ममयीहयशीर्षाभिधानांपरमेणसमाधिनासंनिधाप्येदमभिगृणंतउपधावं
ति॥१॥ भद्रश्रवसऊचुः ॐनमोभगवतेधर्मायात्मविशोधनायनमइति॥२॥ अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टि
तंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति॥ ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुंनिर्हृत्यपुत्रंपितरंजिजीविषुः॥३॥ वदं
तिविश्वंकवयःस्मनश्वरंपश्यंतिचाध्यात्मविदोविपश्चितः तथापिमुह्यंतितवाजमायया सुवि
स्मितंकृत्यमजंनतोऽस्मितं॥४॥ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः॥ युक्तं
नचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेच वस्तुतः॥५॥

जिजीविषतिजीवितुमिच्छति॥ पाठांतरेतुब
दःसामंजस्यं॥ किंधर्माद्यर्थंनयर्हियतःअसत्तुच्छंविषयसुखंसेवितुंविकर्मपापमेवध्यायन्॥३॥ नचविद्वान्न
पश्यतिकिमत्रचित्रंतत्राह॥ नश्वरंचवदंतिस्मशास्त्रतःपश्यंतिचसमाधौदेहंअजनत्थापिमाययेमुह्यंतिएतच्च
तवेकृत्यंचविस्मितंसुविस्मितंअतिचित्रंअतःशास्त्रादिश्रमंविहायतत्त्वामजंनतोऽस्मि॥४॥ इदमपरंचित्रवत्प्रतीय
मानंमायित्वयितन्नचित्रमित्याह॥ विश्वोद्भवादिकंमंअकर्तुरपिअपगतमावृतमावरणंयस्मात्तादृशस्यापि
तेअंगीकृतंवदंनत्वपितन्नचित्रंयतःमापयासर्वात्मनिकार्यस्यकारणस्यअरिकमेवयुक्तं॥ वस्तुतःसर्वव्यतिरि

केतुमालेऽपि कामदेवस्वरूपेणास्ते इति शेषः। किमर्थमास्ते तत्राह। लक्ष्म्या इति प्रजापतेः संवत्सरः संवत्सरो वै प्रजा
पतिरिति श्रुतेः। तस्य दुहितरो रात्र्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा दिवसाभिमानिनो देवाः तेषां चापि प्रियचिकीर्षया। पुरुषा
युषा पुरुषवर्षशतेन यान्यहोरात्राणि तैः परिसंख्यानं गणनं येषां। षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः। यासां दुहितृणाम
हापुरुषस्य महास्त्रं चक्रं तस्य तेजसा। १५। रमां रमयन्स्वीयानीन्द्रियाणि रमयते केन साधनेन रमयन् तदाह। अती
व सुललितया गत्या यो विलासस्तेन विलसितात् रुचिराद्धासलेशोमदस्मितं तत्सहितोऽवलोकावलीलातया किं

केतुमाले भगवान्कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया। प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां
पुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्य
सवः संवत्सरांते विनिपतंति। १५। अतीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलो
कलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रिया रमां रमयन्निंद्रियाणि रमयते
१६। तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरु
पेताऽहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति। १७। ॐ ह्रां ह्रीं ह्रुं। ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्व
गुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाऽधिपतये षोडशकलाय छं
दोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात्। १८।

चिदुत्तंभितं उत्तुंगितं सुंदरं यत्भ्रूमंडलं तेन सुभगं वदनारविंदं तस्य श्रिया। १६। तत्तद्भर्तृभिः दिवसाभिमानिभिरु
पेता। १७। सर्वैर्गुणविशेषैः अशेषवस्तुभिर्विलक्षितो लक्षीकृतः आत्मा यस्य। आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां
चेतसां संकल्पाध्यवसायादीनां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडशकला अंशा एकादशेन्द्रियपंचविषयलक्षणा य
स्य छंदोमयाय वेदोक्तकर्मप्राप्याय अन्नमयाय अन्नोपष्टंभत्वात्। अमृतमयाय परमानंदाविष्कारत्वात्। सर्वे

नः संगः क्वापि मा स्यात यदि कथंचित्स्यात ॥ तर्हि अगारादिषु मा स्यात् । किंतु भगवत्प्रियेष्वेव ॥ अगारादिसंगे दोषमाह । यद्
तिंद्रियप्रियोश्लाघ्यास्तत्रः ॥१०॥ भगवत्प्रियाः सर्वगुणा आह । येषां भगवत्प्रियाणां संगात् लब्धं मुकुंदविक्रमं श्रुतिभिः
श्रवणादिभिः संस्पृशतां सेवमानानां पुंसां मनोगतं जो मानसं मलं तद्धरति ॥ कथंभूतं विक्रमं निजं महत्त्वं धारणावीर्यं वैभवं
प्रभावातिशयो यस्य तीर्थं तु गंगादि मुहुः संस्पृशतामंगजं मलं केवलं हरति ॥ तान् को वै न सेवेत तत्पदं चैव ॥११॥ मानसमल
पगमपात्रमाह यस्यास्ति अकिंचना निःकामा मनः शुद्धो हरौ भक्तिर्भवति तस्य तत्प्रसादेन सति सर्वदेवाः सर्वैर्गुणैः

मागारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान्सिद्ध्यत्यदू
रान्न तथेंद्रियप्रियः ॥१०॥ यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसं । हरत्यजोंतः श्रु
तिभिर्गतोऽगजं को वै न सेवेत मुकुंदविक्रमं ॥११॥ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समा
सते सुराः ॥ हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः ॥१२॥ हरिर्हि साक्षाद्भगवांश्शरीरि
णामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितं ॥ हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दंपतीनां ॥१३॥ तस्मा
द्रजोराग विषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलं हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति

धर्मज्ञानादिभिः सह तत्र तस्य सम्यगासते नित्यं वसंति ॥ महत्त्वाद्यासक्तस्य तु हरिभक्ताभावात् कुतो महत्तां गुणाः ज्ञानवैरा
ग्यादयो भवंति । असति विषयसुखे मनोरथेन बहिर्धावतः ॥१२॥ नन्वहरिविमुखस्य गृहे वा गाणत्रस्यापि लोके महत्त्व
दर्शनात् सत्यं दर्शनं तत्र उपहासास्पदं तद् इति सहेतुकमाह हरिर्हीति । यथा झषाणां मीनानामीप्सितं तोयं एवात्मा तेन वि
ना जीवनाभावात् सहानति प्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा दंपतीनां मिथुनानां क्षुद्रादि द्वयोपि प्रसिद्धं व यस्य व
केवलं वयसा महत्त्वं तदेवं तत्तस्य भवति न तु ज्ञानादिना । मिथुनेषु तेषु प्रत्युत्थानेषु स्त्रीभिः पुंसां महत्त्वं बालमिथुनेभ्य
एव वृद्धमिथुनानां महत्त्वं पर्यवसन्नः ॥१३॥ यस्मादेवं तस्मात् गृहं हित्वा कुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्यसुरानुपदि
शति । कीदृशं गृहं रजः संसा ॥ रागोऽभिनिवेशः रजआदीनां मूलं कारणं । जननमरणचक्रं संसृतीनां जन्ममरणादाना

इदानीं कृपां प्रार्थयते सत्वमिति ॥ यत्स्मरणं विना न कश्चित्सुहृत्प्रार्थ्यः । सः त्वं तदिति त्वपायत्करांबुजं सात्वतां भक्तानां शीर्ष्णि
अधायि कृपयान्यस्तं तन्ममापि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः । कथंभूतं वंदितं सर्वैः कामवर्षित्वेन सद्भिःस्तुतं ॥ न च मापि त
वानादरः ईश्वरेण प्रमावृत्ता सिलक्ष्म बिभर्षि अहो चित्रमेतत् मयि केवलमादरमात्रं भक्तेषु तु परमा कृपा अतस्त्वं ईश्व
रस्य तव यत्र मा पेया ईहितं तत्को वितर्कयितुं समर्थः ॥ २३ । २४ ॥ सत्वाय सत्वप्रधानाय मुख्यतमाय प्राणाय सत्वा

स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वंदितं करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वतां ॥ बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क
ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुरिति ॥ २३ ॥ रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य
मनोः प्राक्प्रदर्शितं ॥ स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥ ॐ नमो भगवते मु
ख्यतमाय नमः सत्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नम इति ॥ २५ ॥ अंतर्बहिश्चाखिललो
कपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः ॥ स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियं
॥ २६ ॥ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतंतोपि पृथक्समेत्य च ॥ पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २७ ॥

त्मने ॥ २५ ॥ उरुस्वनो वेदात्मको नादो यस्य ॥ य इदं विश्वं ब्राह्मणादिनाम्ना
विधिनिषेधालंबनभूतेन वशे अनयत् ॥ नियमितवान् स त्वमीश्वरः तथा च श्रुतिः तस्य वाक्तंतिर्नामानि दामा
नीति ॥ २६ ॥ न किंद्रादयो वशं नयंति लोकपालत्वात् ॥ कुतोऽहं ॥ मत्राह ॥ यमिति ॥ मत्सर एव ज्वरो येषां ते यं
हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं जंगमं स्थाणु स्थावरं च यदत्र दृश्यते ॥ न किंचिदपि पातुं न शक्ताः स्व
मेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चेत्यर्थः तथा च श्रुतिः ता अहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीत्यादि ॥ २७ ॥

त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वादहं कृतार्थास्मि अन्यकामनया तु त्वामर्चंतो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह स्त्रियइति स्वतो वै हृषी
काणामीश्वरं पतिं संतं त्वामाराध्य याः स्त्रियो ऽन्यं पतिं प्रार्थयंति ॥ पतिकामानां हि कामाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धं तासामपत्यादी
नि ते पतयो न पातुं शक्ताः ॥ १९ ॥ कुतस्त्वयत एव भर्तुं शक्तीत्याह ॥ सवाइति ॥ स एव भर्ता पतिर्भवानेक एव नान्यो यो भवानात्मे
लाभात्परमन्यदधिकं न मन्यते इतरथा ऽन्याधीनसुखस्य परस्वतंत्रतास्वतंत्रनानात्वे च मंडलेश्वराणां मिथो मिथो भयं भ
स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ किंच निःकामभजने ऽप्यपेक्षितार्था एवं सर्वे कामा भवंति सकामभजनेन तु कामितमात्रं नित्यं च

स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासते ऽन्यं तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रि
यं धनायूंषि यतो ऽस्वतंत्राः ॥ १९ ॥ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समंततः पाति भयातुरं जनं ॥ स एक ए
वेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परं ॥ २० ॥ या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्सा ऽ
खिलकामलंपटा ॥ तदेव रासीप्सितमीप्सितो ऽर्चितो यद्भग्नयाच्ञा भगवन्प्रतप्यते ॥ २१ ॥ मत्प्राप्तये ऽ
जेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप ऐंद्रियेधियः ॥ ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विंदंत्यहं त्वद्धृदया यतो ऽ
जित ॥ २२ ॥

त्याह ॥ या स्त्री तस्य ते पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामेव कामयेत् न फलांतरं सा अखि
लेषु कामेषु लंपटा सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ईप्सितमीप्सितो ऽफलांतरमप्यनुमयार्चितः सन्नत्र चिंतितश्चेत्त
र्हि तदेव त्वं रासि ददासि ॥ किंच ॥ यद्यतः फलभोगानंतरं भग्नयाच्ञा यया चितो ऽर्थो यस्याः प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति
तदेव रासि न तु नित्यं ॥ २१ ॥ ननु ममापि हि तो कुतः सर्वकामप्राप्तिः त्वमेव हि कामार्थिभिः सेव्यसे अत आह मत्प्रा
प्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यंते कुर्वंति कथंभूताः ऐंद्रियेसुखे धीर्येषां ॥ अलुक्समासः ॥ तथापि भवत्पादपरायणा
न्ते मां न विंदंति ॥ मत्करात्तविलासिता विभूतीर्लभंत इत्यर्थः यतः त्वय्येव हृदयं यस्याः सा ऽहं त्वत्परतंत्र

भा॰पं॰ ५९

वहुरूपत्वं दर्शयंस्तस्येश्वराद्व्यतिरेकमाह । जरायुजेति ॥ द्वीपगद्दर्त्तीमित्यभिधेयस्त्वमेवैकः नत्वद्व्यतिरिक्तोस्ति । स
र्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सम्यक्पंचतामन्यतन्निरासेन प्रणमति । यस्मिन्निति । असंख्ययानंता
विशेषा येषां तानि नामानि रूपाणि च तयस्य यस्य तादृशे यस्मिन्नत्वयिक विभिः कल्पिता दिभिः पंचचतुर्विंशत्या
दिसंख्या कल्पिता सतीययातत्त्वदृशा पेनत्व च्चशानेना पनीयते तस्मै ते सांख्यासिद्धातरूपायनमः ॥ परमार्थ

जरायुजस्वेदजमंडजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैंद्रियं ॥ द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्र
हर्क्षेत्यभिधेय एकः ॥ ३२ ॥ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयं ॥ संख्या ययातत्त्व
दृशाऽपनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय त इति ॥ ३३ ॥ उवाच । एषु चक्षुरेषु भगवान्यत्र पुरुषः क्रतव
राहरूपस्त्वास्ते तं तु देवी हे षा मन्सद्कुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमां च परमामुपनिष
दमावर्त्तयति ॥ ३४ ॥ ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय महापुरुषाय
नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ॥ ३५ ॥ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जात
वेदसं ॥ मथ्नंति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ३६ ॥

पायेतिवा ॥ ३३ ॥ एषामरूप
धावतिदित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ मंत्रैस्तत्त्वेन लिंग्यते इति तथा तस्मै ॥ यज्ञाश्चपशुषाः क्रतवः सप्तपाः तद्रूपाय ॥ क्रता
वमहांतो ऽध्वरा अवयवभूता यस्य ॥ कर्माणि शुक्लाय शुद्धाय यज्ञानुष्ठात्रे ॥ त्रियुगाय क्रतयुगेयत्वाभावात् ॥ य
द्वा कलियुग[illegible]गच्छन्नत्वात् ॥ ३५ ॥ कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु देहेंद्रियादिषु मथ्नंति विविच्यंति
मथ्ना विवेकसाधनेन मनसा किंपार्थैः कर्मभिस्तत्फलैश्च गूढं अप्रकाशमानं दिदृक्षवः एवं मथनेनेरितः ॥ राम ५९

अवतारचरितमाह ॥ भवान् इमां क्षोणीं मया मनुना सह मत्स्य इति तां धृत्वेत्यध्याहारः ॥ ऊर्म्मिमालावति पत्नया एव निर्भुज
सा क्रमते विचरति यद्वा पातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणीं पातुं क्रमते अन्यस्य हत इत्यर्थः यतः अजः कीदृशीं तु षधीनां वीरु
धां च निधिं आश्रयभूतां तस्मै तस्मै जगतो यः प्राणगणस्तस्यात्मने नियंत्रे ॥ २८ ॥ तत्प्रियतमां तां प्रियतमां ॥ २९ ॥ अभ

भवान्युगांतार्णव ऊर्म्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिं ॥ मयासहोरु क्रमतेज ओजसा तस्मै
जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ २८ ॥ हिरण्मयेपि भगवान्निवसति कूर्म्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां
तनुमर्यमा सह वर्षपुरुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावति मंत्रमिमं चानुजपति ॥ २९ ॥ ॐ नमो भगवते
अकूपाराय सर्व्वसत्त्वगुणविशेषणाय नोपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमो नमोवस्था
नाय नमस्ते ॥ ३० ॥ यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितं ॥ संख्या न यस्यास्त्ययथो
पलंभनात्तस्मै नमस्तेव्यपदेशरूपिणे ॥ ३१ ॥

कूपाराय कूर्माय सर्वैः संपन्नैः सत्त्वगुणैर्विशेषणं यस्य ॥ न उपलक्षितं स्थानं यस्य वारिचरत्वात् ॥ वर्ष्मणे वर्षीय
से कालानवच्छिन्नाय ॥ भूम्ने सर्वगताय यतः प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपं दृश्यं पृथिव्यादि यस्यैव च रूपं यतः पृथग्ना
स्ति ॥ कथंभूतं बहुभिः रूपैः रूपितं निरूपितं यस्य च संख्या नास्ति कुतः ॥ अयथा मिथ्यैवोपलंभनात् ॥ न हि मरीचि
जलमेतावदिति संख्यातुं शक्यते ॥ अव्यपदेशरूपिणे अनिरुक्तप्रपंचाकाराय ॥ ३१ ॥ ॥

ऊनविंशो किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते॥ सेव्यसेवकभावश्च भारतश्रेष्ठ्यमेव च॥१॥ भर्त्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथां॥२॥ आर्ष्टि षेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति॥२॥ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति॥३॥ ...

णिलक्षणानि शीलं व्रतं च यस्मिन्॥ उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय॥ उपासितेनानुसृतो लोको येन साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धीः तस्य निकषणाय निकषाश्मवन्निर्धारस्थानाय परमसीम्न इत्यर्थः॥३॥ श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति॥

श्रीशुक उवाच। किंपुरुषे वर्षे भगवंतं आदिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं तच्चरणसंनिकर्षाभिरतः
60 परमभागवतो हनुमान सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते॥१॥ आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमा
नां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति॥२॥ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय
नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय न
मो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति॥३॥ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसाध्व
स्तगुणव्यवस्थं। प्रत्यक्प्रशांतं सुधियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये॥४॥

यदेकं वेदांतेषु प्रसि
द्धं तत्त्वं तत्प्रपद्ये कथंभूतं। विशुद्धश्चासावनुभवश्च स एव मात्रा स्वरूपं यस्य। विशुद्धत्वे हेतुः प्रशांतं। त
त्रापि। हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ताः। गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था यस्मिन् अनुभवमात्रत्वे
हेतुः प्रत्यक् दृश्याद्व्यावृत्तं। तत्कुतः अनामरूपं॥ ननु वस्तुत एवंभूतस्यापि जीवस्योक्तसर्वविपर्ययो दृश्य
ते तत्राह। निरहं अहंकाराभावात्तथा वैपरीत्यमित्यर्थः॥ ननु श्रीरामस्य रूपं नैवं प्रतीयते॥ तत्राह॥ सु

मथनमेवदर्शयन्नाहइत्थंविषयः क्रियाइंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनंदेहः ईशःकालः कर्ताअहंकारः एतैर्मायाया
गुणैःकार्यैरुपलक्षणैःवस्तुत्वेननिरीक्षितोयआत्मातस्मै ॥ अन्वीक्षयाविचारेणअंगैर्यमनियमादिभिः । अतिश
यात्मानिश्चयवतीबुद्धिर्येषांतैःनिरस्तामायानिमित्ताआकृतिर्यस्मात्तस्मै ॥३७॥ तदेवंनिर्गुणरूपेणनत्वापरमे
श्वररूपेणप्रणामंकरोतीति यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितंअत्यंतानिच्छायामीक्षणयोगात्स्वार्थंतुनेप्सितं

इत्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥ अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्त
मायाकृतयेनमोनमः ॥३७॥ करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ॥ माया
यथायोभ्रमतेतदाश्रयंग्राव्णोनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ॥३८॥ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधेयोमांर
सायाजगदादिसूकरः ॥ कृत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्वतःक्रीडन्निवेभःप्रणतास्मितंविभुमिति ॥३९॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनंअष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥

विश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्मायाकरोतितस्याजडत्वेपीश्वरसंनिधानात्प्रवृत्तिंदृष्टांतेनाह । यथाअयोलोहंग्रा
ह्णोअयस्कांतान्निमित्तात्भ्रमतितदाश्रयंतदभिमुखंसत् ॥ गुणानांकर्मणांजीवादृष्टानांचसाक्षिणेतस्मैतेन
मः ॥३८॥ अवतारचरितमाह ॥ प्रमथ्येति । योजगतामादिकारणभूतःसूकरःमांपृथ्वीअग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राग्रेकृत्वार
सातलादारभ्यउदन्वतःप्रलयार्णवात्इभोगजइवनिरगात् ॥ ततश्चप्रतिगजतुल्यंदैत्यंप्रमथ्यपयःक्रीडन्

उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलम्भते येनतत्तपश्चरति। तत्र उपशमः इंद्रियाणां संयमः उपरमो निरहंकारता॥ आत्मवतामनु
ग्रहायनस्वार्थंईश्वरत्वात्॥९॥ भगवदनुभावउपवर्णितेयेनपंचरात्रेण तत्सावर्णिर्मनोः उपसरति सेवते॥१०॥ उपर
तानात्म्याय निरहंकाराय॥११॥ असन्नश्चासोविविक्तश्चसाक्षीचतस्मैनमः असक्तत्वंदर्शयति॥ अस्यविश्वस्य

भारतेपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यआकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोप
लंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोऽव्यक्तगतिश्चरति॥९॥ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवतीभिर्भा
रतीभिःप्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्ययोगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःप
रमभक्तिभावेनोपसरतिइदंचाभिगृणाति॥१०॥ ॐनमोभगवतेउपशमशीलायोपरतानात्म्यायनमोऽ
किंचनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसपरमगुरवेआत्मारामाधिपतयेनमोनम
इतिगायतीदं॥ कर्त्तास्यसर्गादिषुयोनबध्यतेनहन्यतेदेहगतोपिदैहिकैः। द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदू
ष्यतेतस्मैनमोसक्तविविक्तसाक्षिणे॥१२॥ इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवान्जगाद
यत्तदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्यादधीतोज्झितदुःकलेवरः॥१३॥

सर्गादिषुकर्त्तापियोनबध्यतेअहं
कर्त्तेतिनमन्यतेविविक्तत्वमाह॥ देहगतोपिदैहिकैःक्षुत्पिपासादिभिर्योनहन्यते॥ नाभिभूयते साक्षित्वमा
ह॥ यस्यद्रष्टुरपिसतोदृग्दृष्टिर्गुणैर्दृश्यैर्नदूष्यतेनविक्षिप्यते॥१२॥ योगकौशलंनिरूपयन्योगंप्रार्थयते॥ इद
मितित्रिभिः हेयोगेश्वर हिरण्यगर्भोयद्योगनैपुणंजगाद इदमेवतत्॥ किं॥ जन्मप्रभृतिभक्त्या अंतकालेपु
मांस्त्वयिमनोधारयेदितियत्॥ कथंभूतःसन्उज्झितंदुःकलेवरंतदभिमानोयेन॥१३॥ ॥

कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वे तत्राह । विभोर्मर्त्यावतारस्तु रक्षसो रावणस्य वधाय ॥ तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् न केवल
मेतावत् । किंतु इह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथा स्वे स्व
रूपे रममाणस्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्यात् ॥ ५ ॥ विषयासक्तभावेन व्यसनानर्ह
त्वमुपपादयति न वै स भगवान् त्रिलोक्यां क्वापि सक्तः यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमश्च अतो न स्त्रीकृतं क

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥ कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीता
कृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥ न वै स आत्माऽत्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः । न स्त्री
कृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चाऽपि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥ न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाऽ
कृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥ सुरोऽसुरो वाप्यथ
वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमं ॥ भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोशलान् दिवमिति ॥ ८

श्मलं मोहं प्राप्नुयात् । न लक्ष्मणं चेति देवदूतेन श्रीरामं मंत्रयता विज्ञापितं अत्रागतस्त्वया वध्य इति तद्देवद्वाः
स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं तु शुचतो वसिष्ठवाक्यात्त्यजतश्च न युज्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥
अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादिकं तु भक्तिरेवेत्याह न जन्मेति महतः पुरु
षाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति वा ॥ सौभगं सौंदर्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टाननुत्पन्नानपि
वनचरान् बत अहो लक्ष्मणस्याग्रजोऽपि सख्ये कृतवान् ॥ ७ ॥ तस्मात्सुरो वा अन्यो वा यः कोऽपि श्रीराम
मेव सर्वप्रकारेण भजेत सुकृतज्ञं अल्पीयस्यपि भजने बहुमानिनं । उत्तरान्कोशलान् अयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

भा॰पं॰ ६२ लब्धंजन्मयैःतैःपुरुषैःसात्विकादिस्वकृतेनकर्मणादिव्यादिगतयआत्मनोविधीयंतेसाध्यंते।हियस्मात्सर्वाएवग
तयःकर्मानुसारेणसर्वेषांभवंतियस्यवर्णस्ययद्विधानंमोक्षप्रकारःसंन्यासवचनस्थत्वादितदनतिक्रमेणअस्मि
न्नेववर्षेनृणामपवर्गश्चभवति।एतच्चकर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तं।नत्वन्यत्रापवर्गाभावेनत
दुपयोगिबोधरायणःसंभवादितिदिवानामपिमोक्षस्यसूचितत्वात्।१८।अपवर्गस्वरूपमाहयोसाविति।अना
त्म्यआत्मनिभवमात्म्यंरागादितद्रहिते।अनिरुक्तेवाचामगोचरे।अनिलयनेअनाधारे।अनन्यनिमित्तोऽहे

द्य अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्मभिःशुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारक
गतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येणसर्वाह्येवसर्वेषांविधीयंते।यथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति।१९।
62 योऽसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोग
लक्षणोनानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहिमहापुरुषपुरुषप्रसंगः।२०।एतदेवहिदे
वागायंति।अहोअमीषांकिमकारिशोभनंप्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः।यैर्जन्मलब्धंनृषुभारता
जिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहाहिनः।२१।

तु कोभक्तियोगःएवंलक्षणःस्वरूपंयस्य।कथंभवतिनानागती
नांनिमित्तंयोऽविद्याग्रंथिःतस्यरंधनंछेदनं नृतद्द्वारेणमहापुरुषपुरुषाविष्णुभक्तास्तैःप्रकृष्टःसंयोगोय
दाभवतितदा।२०।एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थसाधनंगायंति।अमीषांप्राणिभिः।उतस्वित्अथवास्वय
मेवसाधनंविनेवहरिरेषांप्रसन्नोऽभूत्।एवंभूतस्यपुण्यस्यदुष्करत्वात्भारताजिरेभारतांगणे राम॰
नःकेवलैस्यहेवयत्रतन्मुकुंदसेवौपयिकयोग्यंनृषुजन्मलब्धं।२१।   ।। ६२

अन्यथा तस्य शास्त्राभ्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह॥ ऐहिकामुष्मिककामेषु लंपटो मूर्खः सुतादिषु योगक्षेमं चिंतयन् कु॥
त्सितस्य कलेवरस्यात्ययात् मृत्योः शंकेत तथा विद्वानपि सन्नयं शंकेत तस्य यत्नः श्रम एव॥१४॥ यस्माद्विदुषो

यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन्॥ शंकेत विद्वान् कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य
यत्नः श्रम एव केवलं॥१४॥ तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वन्मायया ऽहंममतामधोक्षज॥ भिंद्याम येनाशु
वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति॥१५॥ भारते ऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः संति बहवः॥ मल
यो मंगलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिऋष्यमूकः श्रीशैलो वेंकटो महेंद्रो
वारिधारो विंध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामु
ख इंद्रकील कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च संत्यसंख्याताः
॥१६॥ एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्पृशंति॥१७॥ चंद्रवशा ताम्रपर्णी अव
टोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुंगभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदा
वरी निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिंधुरंधः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिरृ
षिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मंदाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा श
तद्रूश्चंद्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः॥१८॥

पीयमेव दशा तत्तस्मात्त्वं हे प्रभो अधोक्षज
त्वमेव योगं विधेहि॥ कीदृशं त्वयि स्वभावं सहजवासनात्मकं॥ येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुकलेवरे अर्पि
तामहंममतां शीघ्रं भिंद्याम त्यजेम॥ सुदुर्भिदां अपायांतरैः सर्वथा त्यक्तुमशक्यां॥१५॥ इलावर्त्तवदस्मिन्नपि वर्षे

भा·पं·
६३

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः यैरिति॥ अग्नयेतु स्वं निर्वपामि इंद्राय जुष्टं निर्वपामि॥ इत्येवं भागशो निरुप्तं पृथ
क्कृतं कथं विधिना प्रकारेण मंत्रेण च वस्तुतश्च चरुपुरोडाशादिभेदेन इत्थं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च ममेद
मिति स्वीकृत्य त्यागानंतरमश्नातीत्यर्थः॥ पृथगिंद्रादिनामभिराहुतः आहुतः आहुत आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोपि ह
रिः॥२६॥ तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याहुः सत्यमिति प्रार्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भव

63

यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः॥ एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः
स्वयमाशिषां प्रभुः॥२६॥ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भज
तामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवं॥२७॥ यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृत
स्य शोभनं॥ तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति॥२८॥ श्रीशुक उवाच॥ जंबूद्वी
पस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशंति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरु
पकल्पितान्॥२९॥ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मंदरहरिणः पांचजन्यः सिं
हलो लंकेति॥३०॥ एवं तव भारतोत्तम जंबूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति॥३१॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे जंबूद्वीपवर्णनो नाम एकोनविंशतितमोध्यायः॥

त्येवं यद्यस्मात् यतो दातृत्वाद
नंतरं पुनरप्यर्थिता भवति॥ न तु नार्थितश्चेत् किमपि न ददातीत्याशंक्याह॥ अनिच्छतां निःकामानां तु इच्छानां पि
धानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति॥२७॥ स्विष्टस्य सम्यग्यजनस्य सू
क्तस्य प्रवचनस्य कृतस्य अन्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखाद्युपभुक्तादवशेषितं यदि किंचिदस्ति तेनाजनाभव
र्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृशं स्मृतिमत् स हरिरेव सेव्य इत्यनुसंधानयुक्तं॥ यतः हरिः भजतां शं सुखं तनोति

॥२८॥२९॥३०॥३१॥ जंबूद्वीपवर्णनं नाम एकोनविंशः॥

राम·
६३

स्पृहामेवाह। किमित्यादि सप्तभिः दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुनात्तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किंचित्फ
लं कुतः यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रमुष्टा अतिशयितादिंद्रियाणामुत्सवात्। भोगात्प्रमुष्टाऽभ
त्॥२२॥ क्षणामल्पमेवायुर्येषां। वरत्वे हेतुः। मर्त्येनापि देहेन क्षणेन च कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं सं
प्रयांति॥२३॥ अतः यत्र वैकुंठकथामृतनद्यो न संति। तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महांतो नत्याद्युत्सवा

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना। न यत्र नारायणपादपंकज
स्मृतिः प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात्॥२२॥ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारत
भूजयो वरं। क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः॥२३॥ न यत्र वैकुंठकथा
सुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः। न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै
स सेव्यतां॥२४॥ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृतां। न वै यतेरन्नपुन
र्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनं॥२५॥

येषु तादृशा यज्ञेशमखाश्च पूजाः सः सुरेशस्य ब्रह्म
णोऽपि लोको न सेव्यतां॥२४॥ अमुमुक्षून्निंदति प्राप्ता इति। ज्ञानं च तदर्थाः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि
च तेषां कलापेन संभृतां पूर्णां अपुनर्भवाय मोक्षाय। वनौका इव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता
अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रवणा विहरंति। तर्हि यथा बध्यंते तद्वत्॥२५॥

विगीतात्मापि द्वीपमंत्रव्याख्यायंते॥ प्रत्नस्य पुराणपुरुषस्य विष्णोर्यद्रूपं तं सूर्यमीमहीति शरणं व्रजेम॥ कथंभूतं स
त्यादीनामात्मानं अधिष्ठातारं॥ तत्र सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः ब्रह्मणः तद्बोधकस्य वे

प्रत्नस्य विष्णोरूपं यत्सत्यस्यर्त्तस्य ब्रह्मणः। अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति॥५॥ प्लक्षादिषु
पंचसु पुरुषाणामायुरिंद्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषे
णावर्त्तते॥६॥ प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सु
रोदेनावृतः परिवृंक्ते॥७॥ यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तु
तः पतत्त्रिराजस्य सा द्वीपहूतय उपलक्ष्यते॥८॥ तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुते
भ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजत्सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमाप्याय
नमविज्ञातमिति॥९॥ तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृंगो वामदेवः कुंदः कुमुदः
पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति॥ अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नंदा राकेति॥१०॥ तद्वर्षपु
रुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञा भगवंतं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजंते॥११॥ स्वगोभिः
पितृदेवेभ्यो विभजन्कृष्णशुक्लयोः प्रजानां सर्वासां राजांधः सोमो न आस्त्विति॥१२॥

दस्य अमृतस्य॥
शुभफलस्य॥५॥ मृत्योः अशुभफलस्य॥७॥ सुपर्णोसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिर इत्यादिश्रुतेः छंदोभिः स्वावयव
भूतैः श्रीविष्णुं स्तौतीति छंदस्तुतस्तस्य द्वीपस्य हूतये व्यपदेशाय॥८॥११॥ स्वगोभिः स्वरश्मिभिः अंधः

विशेषत्वादि षट्द्वीपस्थितिमाह सहार्णवैः। लोकालोकस्थितिं चांते वर्षादिर्भागादि मानतः। तावता लक्षविस्तारेण परिक्षिप्तः परिवेष्टितः उपास्ते तिष्ठति। आकल्पम् समर्प्य॥२॥ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव। अन्ये च पर्वता नद्य

श्रीऋषिरुवाच। अतःपरं प्लक्षा[illegible]दीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते॥१॥ जंबूद्वीपोयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जंबाख्येन लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जंबूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम॥२॥ शिवं यवयसं सुभद्रं शांतं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः॥३॥ मणिकूटो वज्रकूट इंद्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः अरुणा नृम्णांगिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतंभरा सत्यंभरा इति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनवि[illegible]धूतरजस्तमसो हंसपतंगोर्द्धायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवंतं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजंते॥४॥

आसहस्रशः सन्तीत्यर्थः मानसोत्तरस्य मंडलाकारत्वोक्तेरेनेन प्लक्षादिषु पंचद्वीपेषु वर्षा इयास्तिर्यग्रेखाकारा उभयतो ऽब्धिस्पर्शा इति गम्यते। अन्यथा सप्तभिः सप्तवर्षविभागासंभवात् एवं वर्णानां पूर्वादिक्रमो ज्ञेयः॥३॥ जलोपस्पर्शनेन विधूतरजस्तमः। अयं येषां हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः। विबुधोपमं संदर्शनं श्रमस्वेदादिरहितं रूपं प्रजननमपत्योत्पादनं च ये
।४

भा·पं· ६५ आपोमयंअमृतमयं ॥२२॥ हे आर्यपुरुषवीर्यईश्वरात्लब्धसामर्थ्याःस्थभवथ ॥ अतएवभूर्भुवस्सुवःत्रैलोक्यंपुनंत्यः

अभयामृतौघाआर्यकातीर्थवती[illegible]रूपवृत्तीपवित्रवतीशुक्लेति ॥ यासामंभःपवित्रममलमुप
युंजानाःपुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेवमपांपूर्णेनांजलिनायजंते ॥२२॥
आपःपुरुषवीर्याःस्थपुनंतीर्भूर्भुवःसुवःतानःपुनीतामीवघ्नीःस्पृशतामात्मनाभुवइति ॥२३॥ एवंप
65 रस्तात्क्षीरोदात्परितःउपवेशितःशाकद्वीपोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनप
रीतःयस्मिन्द्रिशाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहमहासुरभिगंधस्तद्वीपमनुवा
सयति ॥२४॥ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानि
तेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाया
धिपतीन्स्वयंभगवत्यनंत ॥ आविशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश ॥२५॥ एतेषांवर्षमर्यादागिरयो
नद्यश्चसप्तसप्तैव ॥ ईशानउरुशृंगोबलभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतःदेवपालोमहानसइति ॥२६॥
म अनघायुर्दाउभयास्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥२७॥ तद्वर्षपुरुषा
ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधुतरजस्तमसःपरमसमा
धिनापजंते ॥२८॥ नुव्रत१

ताभवत्योनोस्माकंस्पृशतांस्पर्शनंकुर्वतांस्सुवःशरीराणिपुनंतुयतनआत्मनास्वरू
पेणैवअमीवघ्नीःपापहंत्र्यः ॥२३॥ दध्नोमंडरसःसएवोदकंयस्य पर्णान्यतःस्वरसपर्शानिबर्हिर्मदुस्पर्शा टी·म° ६५
निसशाकोनामवृक्षः ॥२४॥२८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंसुरोदाद्बहिर्घृतोदेनावृत्तकुशद्वीपद्रत्पन्नयःस्वशष्पाणिस्वकोमलशिखाःतेषां रोचिषा ॥१२॥ हे जातवेदः त्वंस

एवंसुरोदात्बहिस्तत्द्विगुणसमानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन्कुशस्तंबो
देवकृतस्तत्द्वीपाख्यापनोज्वलनइवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति ॥१३॥ तत्द्वीपपतिःप्रैय
व्रतोराजन्हिरण्यरेतोनामास्वंद्वीपंसप्तभ्यःस्वपुत्रेभ्योयथाभागं विभज्यस्वयंतपआतिष्ठत ॥१४॥ वसु
वसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः तेषां वर्षेसुसीमा गिरयो नद्यश्चाभि
ज्ञाताःसप्तैव चक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरोमाद्रविणइति ॥ रसकुल्यामधुकुल्यामि
त्रविंदाश्रुतविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेति यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियु
क्तकुलकसंज्ञाभगवंतंजातवेदःस्वरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते ॥१६॥ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवे
दोऽसिहव्यवाट् देवानांपुरुषांगानां यज्ञेनपुरुषंयजेति ॥१७॥ तथा बहिःक्रौंचद्वीपो द्विगुणःस्वमानेन
क्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तःवृतोयथाकुशद्वीपो घृतोदेन ॥ यस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्तक
आस्ते ॥१८॥ योसौगुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोऽपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयो
बभूव ॥१९॥ तस्मिन्नपिप्रैयव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिःस्वेद्वीपेवर्षाणिसप्तविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्था
दान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतःपरकल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम ॥२०॥
आमोमधुरुहोमेघपृष्ठःसुधामाभ्राजिष्ठोलोहितार्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्षगिरयः
सप्तसप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः ॥ शुक्लोवर्द्धमानोभोजनउपबर्हिणोनंदोनंदनःसर्वतोभद्र इति ॥२१॥

तात्परस्यब्रह्मणोहरेर्हव्यवाडसि अतोदेवानांयज्ञेनपुरुषंहरिमेवयज अंगानांनाम्नादत्तमंगिनेसमर्पये
त्यर्थः ॥१७॥ उपक्लृप्तोवेष्टितः यथाकुशद्वीपोघृतोदेनवृतः ॥१८॥ गुहस्यकार्त्तिकेयस्यप्रहरणेनआयुधेनउन्म

ततःपरस्तादित्यनंतरं देवक्रियंतो नरेणाइति श्लोपेतायां तदंतर्वर्तिनीं भूमिमाह ॥ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं सार्द्धस
प्तलक्षोत्तरं सार्द्धकोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धादादर्शवत्परतोऽस्ति ॥ तत्र च प्राणिनो पि संति ततः कांचनी भूमिरन्यास्तीत
र्थः ॥ सा चैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोटिघस्रक परिमिता ज्ञेया ॥ अत्र पुष्करद्वीपेन सहसुद्वीपोदः स्राननवतिलक्षाणि
एवं हि सति ॥ मेरुलोकालोकयोरंतरं सार्द्धद्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति एतदेव श्लोकत्रयपक्षं
कोटिद्वयं त्रिपंचाशल्लक्षाणि च ततः परं ॥ पंचाशल्लक्षसहस्राणि समुद्रद्वीपास्सागरा ॥ ततो हेममयी भूमिर्दशको

66 यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं तावती भूमिः कांचन्यन्याऽदर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथं
चित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्वपरिहृताऽसीत् ॥३५॥ लोकालोक इति समाख्या यदनेना
चलेन लोकालोकस्यांतर्वर्तिनाऽवस्थाप्यते ॥३६॥ स लोकत्रयांते परित ईश्वरेणा विहितः यस्मात्सू
र्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोर्वाचीनास्त्रील्लोकानावितन्वानाः न कदाचि
त्पराचीना भवितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ॥३७॥ एतावाल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्था
भिर्विचिंतितः कविभिः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोऽयं लोकालोकाचलः ॥३८॥

घोवरानंते ॥ देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परं इति इति अत्र च दशकोटित्वं पूर्वोक्तभूम्या सह द्र
ष्टव्यं ॥ सर्वसत्वपरिहृतेति दिव्यमिति रंकोणेति विज्ञेयं देवानां क्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् ॥३५॥३६॥ लोक
त्रयस्यांते परितो मर्यादारूपो विहितः यस्मात्प्रतिबंधकात् ॥ सूर्य आदिर्येषां ध्रुवो पवर्गो तोयेषां
अवितन्वानाः समंतात्प्रकाशयंतः परतो गंतुं न शक्नुवंति तावदुन्नहनमुत्सेधः तदनुरूप आयामश्च
विस्तारो यस्य पुष्करवादप्युच्छ्रितत्वात्त्रिलोकीमर्यादाभूत इत्यर्थः ॥३७॥ सोयं तु लोकालोकाचलः तुरीयभा
गः चतुर्थांशः सार्द्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकत इति द्रष्टव्यं ॥३८॥

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥२९॥ ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानि यस्य तत् ॥ देवा
नामहोरात्राभ्यां उत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ॥३०॥३१॥ ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्त्तिं ॥ सकर्म्मकेन ब्रह्मसालो

अंतःप्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ अंतर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटं ॥२९॥ एव
मेव दधिमंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समंतत उपकल्पितः समानेन स्वादूदके
न समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कम
लासनस्याध्यासनं परिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्म
र्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिंद्रादीनां
यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥३०॥
एतद्द्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षप
ती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥३१॥ तद्वर्षपुरुषा भगवंतं ब्रह्मरूपिणं
सकर्म्मकेन कर्म्मणाऽराधयंतीदं चोदाहरंति ॥३२॥ यत्तत्कर्म्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंगं जनोऽर्चयेत् ॥
एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नम इति ॥३३॥ ऋषिरुवाच ॥ ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो ॥ लोका
लोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः ॥३४॥

क्यादिसाधनेन ॥३२॥ कर्म्ममयं कर्म्मफलरूपं ब्रह्मलिंगपतेयस्मात्
एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अंतो निष्ठा यस्य तत् अत एव व्यक्तं तेनाद्वैतं ॥३३॥ ततः शुद्धोदात्परस्तात् लोकः सूर्य्या
द्यालोकवान्देशः अलोकः तद्रहितः तयोरंतराले मध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ॥३४॥

67

विस्तारेणा त्वंडब्रह्मांडमानं सर्वतोपि निरूपयति॥ अंडमध्यगतः कितन्मध्यं तदाह॥ द्यावाभूम्योः पूर्वोक्तस्वरूपयो
र्लयोर्यदंतरं मध्यस्थानं सर्वतः पंचविंशति कोटयस्तु॥४३॥ अंडमध्यावस्थानेन कारणेन तन्नाम निर्वचनेन तद
मते अचेतनाः सूर्योविराजरूपेणायस्मात्प्राविश॥४४॥ किंच॥ सूर्येणैव विभज्यंते दिशः खमंतरिक्षं भिदं
अन्योपि विभागः॥ स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ रसौकांसि अतलादीनि॥४५॥ उपासनार्थमाह देवादीनां सूर्य आ

अंडमध्यंगतः सूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरं॥ सूर्यांडगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः॥४३॥ मृतेंड
एषएतस्मिन्यदभूत्ततो मार्तंड इतिव्यपदेशः॥ हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्यांडसमुद्भवः॥४४॥ सूर्ये
ण हि विभज्यंते दिशः खं द्यौर्मही भिदा॥ स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः॥४५॥ देवतिर्यङ्म
नुष्याणां सरीसृपसवीरुधां॥ सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः॥४६॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां भुवनकोशवर्णने समुद्रद्वीपवर्षसंनिवेशपरिमाणल
क्षणो विंशतिमोध्यायः॥ श्रीशुक उवाच॥ एतावानेव भूवलयस्य संनिवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्या
तः एतेन हि दिवो मंडलमानं तद्विद उपदिशंति॥१॥ यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अंतरेणांत

त्माद्दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च॥४६॥ पंचमे विंशतिमोध्यायः॥ एवमध्याय विंश
त्याभूमर्यादा निरूपिता अतः परं खमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते॥ एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमतोऽच
हं स्वगत्या राशिसंचारे लोकपात्रा निरूप्यते॥ एतावान् विस्तारको द्यः पंचाशत्कोटिरूपस्तेन पंचविंशतिः
१॥ द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तद्वत् तत्र अंतरेण तयोर्मध्ये॥ तदुभयसंधि॥

आशासु दिक्षु ये अधिनिवेशिताः ते आसते ॥ ३९ ॥ तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां महेन्द्रादीनां च विवि
धवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवानन्तस्मिन्नास्त इत्यन्वयः किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य पवि
शुद्धं सत्त्वं तनुं संधारयमाणः आविः कुर्वन् कीदृशं ॥ धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणं यस्य
तत् । दोर्दंडैरुपलक्षितः सन् महाविभूतेः परमैश्वर्यस्य पतित्वादेकयैव भगवत्वा समंतादास्ते ॥ ४० ॥ तत्रं

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पु
ष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥ तेषां स्वविभूतीनां लोकपाला
नां च विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान् परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धस
त्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो नि
जवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डैः संधारयमाणस्तस्मिन् गिरिवरे समन्तात्सकललोकस्व
स्तय आस्ते ॥ ४० ॥ आकल्पमेवं वेषं गत एष आत्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपी
थायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ॥ त
तः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ॥ ४२ ॥

तर्यामिणा ॥ इतस्थेनैव सर्वं कर्तृशक्तं विनिस्पब
हिः समंतादवस्थानेनेत्याशंक्य तस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे । आत्मनो योगमायया विरचिताया विविधाया लो
कयात्रायास्तस्या गोपीथाय रक्षणाय । एष भगवानेवंभूतं आकल्पं वेषं गतः लीलया प्राप्त इति समंतादास्त इ
त्यस्यार्थः ॥ ४१ ॥ अलोकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्द्धद्वादशकोटयः । ततो लोकालोकात् अलोका ह्यपरस्तात्

तदुद्दिष्टासकालमाह ॥ यावदिति ॥ एवं मेर्वादिगतिभिः ॥ ६ ॥ नवकोटय इति मेरोरुभयतो मानसोत्तरस्यांतर्विस्ता
रेण पंचदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितेनेदं परिमंडलमानमुन्नेयं ॥ एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादि
घपि त्रैराशिकगणितेन तत्तन्मानमुन्नेयं ॥ अत्रापि दितौ विशेषः पुराणांतरादवगंतव्यः ॥ तत्राराद्दुरगादि
स्थानानि वायुपुराणे दर्शितानि सर्चग्महाणात्त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः स्थानं जरद्गवं मध्ये तथै
रावतमुत्तरं ॥ वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वत इति ॥ तदेवं मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं

यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धंते यावदुत्तरायणं रात्रयः ॥ ६ ॥ एवं नवकोटय एकपंचाशल्लक्षाणि
योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्त्तनस्योपदिशंति ॥ तस्मिन्नैंद्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं ना
म दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम ॥
तासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरो
श्चतुर्दिशं ॥ ७ ॥

वीथीत्रयेण त्रिधाभिद्यते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐराव
ती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयं ॥ आर्षभी गोवीथी जारद्गवी चेति ॥ वैषुवते मध्यममार्गे वीथीत्रयं ॥ अजवी
थी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं ॥ तदप्युक्तं तत्रैव अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथी
ति शब्दिता ॥ रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ॥ एता
स्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ तथा द्वे चापि फाल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता ॥ हस्तश्चित्रा तथा स्वाति
र्गोवीथीति शब्दिता ॥ ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उ

उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदद्रुतसमगतिभिर्यथाक्रममारोहणादिस्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानो मकरादि
ष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥ तत्प्रपंचयति । यदेति ॥ अस्मिंस्तत्र वैषम्याभावात्समानानीत्युक्तं सर्वे।

यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्युपभासयत्यात्मभा
सा स एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोह
णावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दी
र्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥ यदा मेषतुलयोर्वर्त्तंते तदाहोरात्राणि समानानि भवं
ति यदा वृषभादिषु पंचसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्द्धंते ह्रसति च मासि मा
स्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ ४ ॥ यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्त्तंते तदाहोरात्राणि विपर्ययाणि
भवंति ॥ ५ ॥

८

यासाम्यं प्रत्येकस्यैवाहोरात्रस्याप्ययं पि वृषभमिथुनयोरेवाह्नां वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासः तथापि रात्र्यपे
क्षया अधिकत्वादहर्वर्द्धत इत्युक्तं । एवं रात्रिवृद्धावपि दिनापेक्षयाह्रसंतीत्युक्तं ॥ एकैकेति स्थूलदृष्ट्यो
क्तं । वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासं वैषम्यात् ॥ ४ ॥ विपर्ययाणीति अहानि न्यूनानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

भा॰पं॰ ६६ तत्रस्थानां मेरुस्थानां ॥ सव्येनेति ॥ नक्षत्राभिमुखतया स्वगत्या मेरुं वामतः कुर्वन्नपि प्रदक्षिणं चरन्प्रवहाख्यवायु
भ्राम्यमाणोप्यातिश्चक्रवशात्स्वस्याहं दक्षिणतः करोति अतश्चक्रगतिवशादतिदूरत्वान्नभःसंलग्नस्यैव दर्शनमु
दयः अश्वाकाशमारूढस्यैव दर्शनं मध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्येवादर्शनमस्तमयः ॥ न तौ तीच दूरगमने निशीथइ
ति ॥ समुद्रतीरस्थैर्दृश्यास्च ॥ अम्भोधावाणाष्प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशतीति स्फुतिव्यवहारो न वस्तुतः ॥ तदु
क्तं वैष्णवे ॥ उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु संमुखे ॥ दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥ यैर्यत्र दृश्य

69 तत्रस्थानां दिवसमध्यंगत एव सदादित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणेन करोति ॥८॥ यत्रोदेति तस्य
ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति ॥९॥ यत्र क्वचन स्यंदेनाभितपति तस्य हैष समानसूत्रनिपाते प्रस्वा
पयति ॥ तत्र गतं न पश्यंति ये तं समनुपश्येरन् ॥१०॥ यदा चैंद्र्याः पुर्याः प्रचलते पंचदशघटिकाभिर्या
म्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥११॥

ते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः ॥ तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः
उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष पुरत्रयं ॥ विकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्री
न्कोणान्द्वे पुरे तथेति ॥ अत एव तत्रैवोक्तं सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति ॥ अतो यत्र यः पश्यति
स एव तस्य प्राची तस्य वामतो मेरुस्तिष्ठतीति ॥८॥९॥ यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनिपमं दर्शयति ॥ यत्रोदेतीत्या
दिना स्पंदेन स्वैरोद्गमेन ॥ प्रस्वापयति निशीथं करोति ये तं समनुपश्येरन् प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः साधिका रा॰मं॰ ६६
नि पंचविंशतिसहस्राधिकानि ॥११॥

च्यते मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता ॥ श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शततभिषस्तथा वैश्वानरी भाद्रप
देरेवती चैव कीर्तिता एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यत इति ॥ याम्या भरणी आदित्या अदितिर्देवता
का पुनर्वसुः मार्गी मृगवीथी एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेण युगांतकोटिनिबद्धवायुपाशाद्याकर्षणे रथ
स्यारोहणं ॥ तदाभ्यंतरमंडलप्रवेशो गतिमांद्यं चेति दिनवृद्धिः रात्रिह्रासश्च ॥ दक्षिणायने च पाशप्रेरणाद
वरोहणे बहिर्मंडलप्रवेशो गतिशैघ्र्यं चेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः ॥ वैषुवते तु पाशसाम्यात्समावस्थाने म
ध्यमंडलप्रवेशो गतिसाम्यं चेत्यहोरात्रयोः साम्यमिति ॥ तथा च पुराणांतरं ॥ आकृष्यते यदा तौ तु ध्रुवे
ण समधिष्ठितौ तदाभ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि तु ध्रुवेण मुच्यमानेन पुना रश्मियुगेन तु ॥ तथैव बा
ह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चेति ॥ तदेतदुक्तं यदा मेषतुलयोरित्यादिना ॥ उदयास्तादिकं वक्तुमाह ॥ त
स्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतो इंद्रपुरी उपदिशंतीत्यनुषंगः ॥ तासु पुरीषु उदयादीनुपदिशंति ॥ चतु
र्दिशमित्युक्ते ये मेरोर्दक्षिणोत्तरदेशे तेषामैंद्रीमारभ्य पूर्वोदयः पेपश्चीमं तेषां याम्यामारभ्य ॥ ये उत्तरे तेषां
वारुणीमारभ्य ये पूर्वे तेषां सौम्यामारभ्य ॥ ७ ॥ ॥ ॥

सूक्तवाकायसुभाषिताय ॥१८॥ एकैकशश्चतुर्दशद्वंद्वशः सप्तगणाः संतोमासिमास्युपासतइत्यन्वयः ॥१९॥ गव्यूतिक्रोशद्व
यंसगव्यूत्यक्षरंयथाभवतितथा ॥२०॥ पंचमाएकविंशः ॥ द्वाविंशेसोमशुक्रादेःस्थानमाहोत्तरोत्तरं ॥ तन्नद्वत्यनुसारेणाद

तथावालखिल्याऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूक्तवाकायनियुक्ताःसंस्तुवंति ॥१८॥ तथान्येच
ऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचतुर्दशमासिमासिभगवं
70 तंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथङ्नानानामानःपृथक्कर्मभिर्द्वंद्वशउपासते ॥१९॥ लक्षोत्तरंसार्द्धनवकोटि
योजनपरिमंडलंभूवलयस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते ॥२०॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनंनामएकविंशतितमोध्यायः ॥ राजोवाच ॥ यदेतद्भगव
तआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभिमुखंचाप्रदक्षिणं ॥ प्रचलितंभगवतोपवर्णि
तममुष्यवयंकथमनुमिमीमहीति ॥१॥ सहोवाच ॥ यथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपि
पीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात्एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवं
मेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यं
तरेचोपलभ्यमानत्वात् ॥२॥
भा१

घ्रानिघेतथानणां ॥ राशीनांअभिमुखं ॥ अप्रदक्षिणांचउपवर्णितं ॥ सव्येनादक्षानिखे
तथानणां ॥ राशीनांअभिमुखं ॥ अप्रदक्षिणंचउपवर्णितंचलंनदक्षिणेनकरोतीतिवदताअमुष्यवयंकथम
नुमिमीमहिएतत्कथंतस्यामोविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥१॥ चक्रवशात्स्वतश्चगतिद्वयमविरुद्धमितिपरिहारार्थः ॥२॥

सद्वासदैवयद्यपिवस्तुतःसूर्यस्यापिनक्षत्रैः।सहैवोदयास्तमयौतथापितस्यतत्स्यांदित्वादर्शनात्सोमादीनामेवतत्त
साहित्यमुक्तं॥१२॥त्रयीमयइत्याद्युपासनार्थं॥१३॥द्वादशमासाआरायस्य॥षडृतवोनेमयोयस्यत्रीणिचातुर्मास्यो
निनाभयोयस्यकृतइतरभागोयस्य॥मानसोत्तरगिरौतत्ताडादुपरिवायुबद्धभूमौविनिवृतत्वं॥चक्रंवातावद्धुछि
तमितिमतव्यं॥अन्यथाप्रतमात्राच्छायत्वान्मानसोत्तरस्यमेरोश्चतुरशीतिच्छायत्वाद्वस्यसामान्यानुपपत्तेः॥१४॥तस्मि
न्नक्षेचक्रप्रांतेकृतमूलःनिवद्धपरोभागः।प्रथमाक्षात्मेरुमानसोत्तरायतः।सार्द्धसप्तलक्षाधिकसार्द्धकोटिप्रमाणः।तस्यतु

एवंततोवारुणींसौम्यामैंद्रींचपुनस्तथाऽन्येचग्रहाःसोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेसमभ्युद्यंतिसहवानिम्लो
चंति॥१२॥एवंमुहूर्त्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयीमयोसौचतसृषुपरिवर्त्ततेपुरीषु
॥१३॥यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्णेमित्रिणाभिसंवत्सरात्मकंसमामनंति॥तस्याक्षोमेरोर्मूर्द्धनिकृतोमानसोत्तरे
कृतेतरभागोयत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति॥१४॥तस्मिन्नक्षेकृत
मूलोद्वितीयोऽक्षःतुर्यमानेनसंमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवेकृतोपरिभागः॥१५॥रथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोज
नायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगोयत्रहयाःछंदोनामानःसप्तारुणयोजितावहंतिदेवमा
दित्यं॥१६॥पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चाच्चनियुक्तःसौत्येकर्म्मणिकिलास्ते॥१७॥

र्यमानेनसार्द्धसप्तत्रिंशल्लक्ष
साधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेन॥ध्रुवेकृतःवायुपाशेननिबद्धउपरिभागोयस्य॥१५॥नीडउपवेशस्थानं॥गा
यत्र्यादिकंछंदोनामानःअरुणेनयोजिताःसंतोदेवंवहंति॥१६॥पुरस्तात्स्थितोऽपिपश्चान्नप्रत्यङ्मुखत्वात्रास्तेयद्वा
यत्सूर्यस्यपुरःतस्यैवपश्चिमत्वात्पश्च॥दित्यक्तं॥अश्वस्यानंचवापुनोक्तं॥सप्तानाम्चरूपछंदांसिवहंतेवाम
तोरवि॥चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःसमाहितइति॥१७॥ ॥ ॥

भा॰ पं॰ सोमादीनामपि स्यात्तं कार्यं वाह एवं चंद्रमा इति ॥ अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यः सपादर्क्षाभ्यां सपाददिनद्वयेन ॥८॥ स
७१ र्वेषां जीवनिवहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अत एव जीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ॥९॥ तदेवाह य एष इति ॥१०॥

एवं चंद्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मास
भुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुंक्ते ॥८॥ अथ चापूर्यमाणाभिश्च कलाभिः
७१ अमराणां क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिवह
प्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्तैर्भुंक्ते ॥९॥ य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्न
मयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति
वर्णयंति ॥१०॥ तत उपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजिता
नि सहाभिजिताष्टाविंशतिः ॥११॥ तत उपरिष्टादुशना द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्स
हैव चार्कस्य शैघ्र्यमान्द्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण वर्षयन्
चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः ॥१२॥

दक्षिणेनैव न तु तेषां पृथग्गत्यागविरस्तीत्यर्थः ॥ का
लायने कालचक्रे ॥ उत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्नक्षत्रं फलविशेषेण पृथक्कल्पितं तेन सह तथा च श्रुतिः
अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्तात्छ्रोणाया इत्यादि ॥११॥ पुरतः सूर्येणाभोक्ष्यमाणे नक्षत्रे पश्चात् राम॰
भुक्ते सहैव भुज्यमाने चारेण क्रमस्थनक्षत्रातिक्रमेण वृष्टेर्विष्टंभः स्तंभनं यस्मात्तद्ग्रहान्तमुपशमयतीति तथा ॥१२॥ ७१

ततश्च कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः साधनत्वस्य निमित्तभूतमात्मानं विभज्य ॥ विजिज्ञास्यमानः निरूप्यमाणः यथोपजोषं
यथाक्रमं भोगं ऋतुगुणान् शीतोष्णादीन् ॥३॥ वर्णाश्रमानुवर्त्तिनः पुरुषास्त्रय्या आम्नातैः कर्मभिरिंद्रादिरूपं योग
वितानैश्च ध्यानादिभिरंतर्यामिरूपं यजंतः ॥४॥ स एव सर्वगत्या मासादिव्यवहारकारणमित्याह ॥ स एष लोकानामा
त्मा द्यावापृथिव्योरंतरेण मध्ये यन्नभोवलयमंतरिक्षं तस्य मध्ये पतन् कालचक्रं तद्गतः राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञा येषां चैत्रादि
संज्ञासु चांद्रमासानां मानमाह पक्षद्वयं मास इति चांद्रेण मानेन सपादमहोनक्षत्रद्वयं सौरेण दिवानक्तं च अहोरात्रमिति पि

स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनिमित्तं कविभिरपि
च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसंतादिषु ऋतुषु यथोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ॥३॥
तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया य
जंतोऽञ्जसा श्रेयः समधिगच्छंति ॥४॥ अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरंतरेण नभोवलयस्य कालचक्र
गतो द्वादश मासान् भुंक्ते राशिसंज्ञान् संवत्सरावयवान् मासः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदि
शंति यावता षष्ठमंशं भुंजीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ॥५॥ अथ च यावतार्धेन नभोवीथ्यां
प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ॥६॥ अथ च यावन्नभोमंडलं सह द्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यां कार्त्स्न्येन सह भु
जीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिः समामनंति ॥७॥

त्रेण षष्ठमंशं राशिद्वयं ॥५॥६॥ मंडलाभ्यां सह भुंजीत सह संहितः सूर्यः पदार्थान् भुक्ते प्रतिपदि संक्रांतिर्भवति तदा सौरचां
द्रयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्द्धंते चांद्रमानेन षट् ह्रसंतीति द्वादश
दिनवृद्धिह्रासयोरुभयोरग्रपश्चाद्भावो भवति ॥ एवं पंचवर्षाणि गच्छंति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ततः पुनः पूर्व
संवत्सरो भवति तदेवमवांतरभेदेन संवत्सरादिपंचकं समामनंति ॥७॥ ॥

मेढीस्तंभेवद्धाधान्याक्रमणपशवोबल्लीवर्दाः॥२॥ कर्मसारथिः सहायोयेषां॥३॥ ईश्वराधारत्वात्पतनशंकैवनास्तीतिवक्तुमत्तां

सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणु
रिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वदवभासते यथामेढीस्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिः
सवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति॥२॥एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेनकालचक्रआयो
जिताध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणआकल्पांतंपरिचंक्रमंति॥ नभसियथामेघाःश्येनादयोवायुव
शाःकर्मसारथयःपरिवर्त्तंते॥एवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयो॥
भुविनपतंति॥३॥केचित्तज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसंस्थानेनभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायाम
नुवर्णयंति॥४॥यस्यपुच्छाग्रेऽवाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितः॥तस्यलांगूलेप्रजा
पतिरग्निरिंद्रोधर्मइतिपुच्छमूलेधाताविधाताचकट्यांसप्तर्षयःतस्यदक्षिणावर्त्तकुंडलीभूतशरीरस्य
यान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंतिदक्षिणायनानितुसव्येयथाशिशुमारस्यकुंड
लीभोगसंनिवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाःसमसंख्याभवंति॥पृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतः॥५॥

तरमाहकेचिदिति॥ज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रं॥योधारणायांस्थितमितिशेषः॥४॥लांगूलस्याग्रादधोभोगे॥उदग
यनानिअभिजिदादीनिपुनर्वस्वंतानिचतुर्दशदक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनानिपुष्यादीन्युत्तराषाढांतानिचतुर्दशवा
मपार्श्वे॥५॥

बुधोव्याख्यातःपुरतःपश्चात्सहैववाचरतीति । किंचिद्विशेषंचाह । ततइत्यादिना । आशंसतेसूचयति ॥१३॥ अघशंसः
दुःखसूचकः । यदिनवक्रेणाभिवर्तते । नर्हि । त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैः ॥१४॥ यदिनवक्रःस्यात्तर्हिपरिवत्सरं ॥१५॥१७॥ पं

उशनसाबुधोव्याख्यातःततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृ
द्यदार्काद्व्यतिरिच्येततदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥१३॥ अतऊर्ध्वमंगारकोपियोज
नलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीन्द्वादशानुभुंक्ते । यदिनवक्रेणाभिव
र्ततेप्रायेणाशुभग्रहोघशंसः ॥१४॥ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकै
कस्मिन्राशौपरिवत्सरंचरति । यदिनवक्रःस्यात्प्रायेणानुकूलोब्राह्मणकुलस्य ॥१५॥ ततउ
परिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्राशौत्रिंशन्मासान्विलंबमानःसर्वाने
वानुपर्येति ॥ तावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः ॥१६॥ ततउत्तरस्मादृषयएकाद
शलक्षयोजनांतरउपलभ्यंते । यएवलोकानांशमनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रद
क्षिणंप्रक्रमंति ॥१७॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रवर्णनेद्वाविंशतितमोध्यायः ॥
शुकउवाच ॥ अथतस्मात्परतःत्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभिवदंति । यत्रहमहा
भागवतोध्रुवऔत्तानपादिरग्निनेंद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनधर्मेणचसमकालयुग्भिःसबहुमानंदक्षिण
तःक्रियमाणइदानीमपिकल्पजीविनामाजीव्यउपास्ते ॥ तस्येहानुभावउपवर्णितः ॥१॥ ॥

चमेद्वाविंशः त्रयोविंशेध्रुवस्थानंज्योतिश्चक्राश्रयंततः शिशुमारस्वरूपेणहरेश्चास्थितिरुच्यते । यत्तत्प्रसि
द्धंविष्णोःपदंपरंध्रुवउपास्तेतिष्ठतीत्यर्थः समकालमेवयुज्यंतइतितथाग्नेर्नक्षत्ररूपैः ॥१॥

भा·पं· एवं त्रिभिर्ध्रुवमर्यादापालनं वर्णितं तथा ॥ अधोभुवनमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ चतुर्विंशे रवेरर्वाक् स्वर्भान्वादिस्थितिः क्र
७३ मात् अतलादिबिलस्वर्गसर्यादा संप्रवर्णिताः ॥ स्वर्यसारभ्यप्रक्रांतसंनिवेशं निरूप्येदानीं सूर्यादधस्तान्निरूपयति ॥ अध
स्तादिति ॥ स्वर्भानुः राहुः अलभत लेभे ॥ सिंहिकायाः पुत्रः ॥१॥ ग्रहत्वं तु प्राह ॥ यददः प्रतपतस्तरणेर्मंडलं अमृतपानम
ध्यप्रवेशनतयोर्व्यवधानं करोतीति तथा ॥ अतएवैताभ्यां सूचितत्वाद्वैरमनुबध्नातीति तथा ॥२॥ भागवतं चक्रं परि

शुक उवाच ॥ अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके ॥ योऽसावमरत्वं ग्रहत्वं चालभत भगवद
73 नुकंपया स्वयमसुरापसदः सैंहिकेयो ह्यतदर्हः ॥ तस्य तातजन्मकर्माणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥१॥ यददस्तरणेर्मं
डलं प्रतपतस्तद्विस्तारतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पर्वणि तद्व्यवधानकृद्वै
रानुबंधः सूर्याचंद्रमसावभिधावति ॥२॥ तन्निशम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दयि
तमस्त्रं तत्तेजसा दुर्विषहं मुहुः परिवर्त्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्त्तमुद्विजमानश्चकितहृदय आरादेव निव
र्त्तते तदुपरागमिति वदंति लोकाः ॥३॥ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणां सदनानि तावन्मात्र एव ॥४॥ ततोऽध
स्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानां विहाराजिरमंतरिक्षं यावद्वायुः प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्यंते ॥५॥ ततोऽध
स्ताच्छतयोजनांतर इयं पृथिवी यावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयः पतत्त्रिप्रवरा उत्पतंतीति ॥६॥

वर्त्तमानं परिभ्रमत्
अभि अभिमुखं मुहूर्त्तमवस्थितः सन् इति एकमंतरालदवस्थानमुपरागं वदंति तत्र च ऋजुवक्रस्थितिभ्यां अर्द्धग्रास राम
सर्वग्रासौ न तु ग्रासोऽस्ति दूरांतरत्वात् ॥३॥ तावन्मात्रे योजनायुते ॥४॥ अंतरिक्षं ग्रहहीनं तस्यावधिमाह ॥ यावद्वायुः ७३
प्रवातीति ॥ नीचो वातितस्याप्यवधिमाह ॥ यावन्मेघाः ॥५॥ पृथिव्या उपरि भूर्लोकावधिमाह यावद्धंसादयः पार्थिवविकाराः ॥६॥

तदेव स्थानविशेषेण विभज्य दर्शयति पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना ॥ पुनर्वसुरुदगयनान्त्यं नक्षत्रं ॥ पुष्यो दक्षिणायनस्याद्यं ॥ आ-
र्द्राश्लेषे तयोरनिरन्तरे ॥ अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणायनयोराद्यन्तनक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढे धनिष्ठामूले च तयोरसुन्न

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोः ॥ अभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवाम
योर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनिष्ठा मूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादी
न्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु युंजीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु प्रा
तिलोम्येन प्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥ ६ ॥ उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमः मुखे चांगा
रकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशनाः स्तनयोरश्विनौ बु
धः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ॥ ७ ॥ एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमह
रहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभि
धीमहीति ॥ ग्रहर्क्षताराममयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु
पापं ॥ ८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे शिशुमारसंस्थाने त्रयोविंशतितमोध्यायः ॥

रपूर्वं मघादीनि यान्य
नुराधान्तानि दक्षिणायनान्यष्टौ नक्षत्राणि वामपार्श्वास्थिषु ॥ मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन पूर्वाभाद्रपदान्ता
नि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्टौ तानि दक्षिणपार्श्वे शतभिषक्ज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्मध्ये वर्तिष्ठेते स्कंधयोः ॥ ६ ॥ यमो
नक्षत्ररूपः ॥ तथा नारायणोऽश्विनौ च कुक्षिगलयत्यप्रसंगे ॥ ७ ॥ ज्योतिषां लोकायाश्रयाय कालायनाय कालच
क्ररूपाय नमोऽभिधीमहीति मंत्रेणोपतिष्ठेत मंत्रकृतां पूर्वोक्तं मंत्रं जपतां ॥ ८ ॥ पंचमे त्रयोविंशः ॥ ॥

भा·पं· उद्यानानिचअतितराममरलोकश्रियमतिशायितानितेषुचकामती त्वत्वयः कामिःश्रीभिःकेषां।कुसुमफलस्तब
७४ काश्चसुभगकिशलयानिचतैरवनतारुचिराविटपायेषांविटपिनांलतानामगैरालिंगितानांश्रीभिः।तथासमिथुनाःच
क्रवाकादिमिथुनसहितायेविविधाविहंगाःतद्युक्तानांजलाशयानांचश्रीभिःकीदृशानांअमलैर्जलैःपूर्णा

७४ उद्यानानिवातितरांमनइंद्रियानंदिभिःकुसुमफलस्तबकसुभगकिशलयावनतरुचिरविटपविटपी
नांलतांगालिंगितानांश्रीभिःसमिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानांरुषकुलोल्लंघनलुभि
क·२ तनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषुकृतानिकेतनानामेकविहाराकु
लमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशायितानि॥१०॥यत्रहवावनभयमहोरात्रा
दिभिःकालविभागैरुपलक्ष्यते॥११॥यत्रमहाहिप्रवरशिरोमणयःसर्वतमःप्रबाधंते॥१२॥नवाएतेषुवसतां नि
दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयोव्याधयोवलीपलितजरादयश्चदेहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेद
क्लमग्लानिरितिवयोवस्थाश्चभवंति॥१३॥नहितेषांकल्याणानांप्रभवतिकुतश्चनमृत्युर्विनाभगवत्तेज
सश्चक्रापदेशात्॥१४॥

नांपुनरपिकेरतिशायितानिरुषकुलोल्लंघनलुभितंयजलाशयानांवीरंतस्मिन्पानिनीर
जादीनितेषांवनेषुकृतानिकेतनयैःतेषांअर्थात्पक्षिणांएकोऽखंडोयोविहारःतेनाकुलाश्चतेमधुराश्चविविधस्वनाद राम·
यःतैर्येइंद्रियोत्सवाःतेश्च।पद्यासमिथुनेत्यादेरुत्तरेणैवसंबंधः।मनइंद्रियानंदिभिरितिस्वनादीनांविशेषणं।तत्रनीर
जमामान्येनकमलं।लोहितशतपत्रंतद्विशेषः॥१०॥अहोरात्रादिभिर्यंभयंतत्रोपलक्ष्यतेसूर्याद्यभावात्॥११।१२॥क्रमः ७४

योजनायुतांतरेण प्रत्येकमुक्ताः ॥ आयामो यः कृटाद्रूपतावद्विस्तारेण ॥७॥ सामान्येन विवराणि वर्णयति ॥ एतेष्वित्यादि
नाअथातलइत्यंतः प्राक्तनेन ग्रंथेन ॥ एतेषु दैत्यादयो निवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषु ॥ अधिकः कामभोगश्च ऐश्वर्यानंदश्च
विभूतिश्च संपत्तिः तैः सुसमृद्धा भवनादयो येषु कथंभूताः नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां ॥ नप्रतिहतः कामो

उपवर्णितं भूमेर्यथासंनिवेशावस्थानं ॥ अवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराः एकैकशो योजनायुतांतरेणायाम
विस्तारेणोपक्लृप्ताः ॥ अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ॥७॥ एतेषु हि बिलस्वर्गे
षु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडाविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवे
२ या नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरागृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा मायाविनोदाः
निवसंति ॥ च ॥ येषु महाराज मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्र
भवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिम
भूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृताश्चकासति ॥९॥

येषां ॥ मायया विनोदो येषां ॥८॥ किंच हे महाराज येषु म
येन निर्मिताः पुरश्चकासतीत्यन्वयः कथंभूता नानाये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेकाः मुख्याः तैर्विरचितैर्विचित्रैर्भवना
दिभिः तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलंकृताः कीदृशैर्गृहोत्तमैः ॥ नागाश्च असुराश्च मिथुनभूताः पारापता
दयश्च तैराकीर्णाः कृत्रिमाभूमयो येषु तैः ॥ पारंतरे नानास्वनत्वं मिथुनविशेषणं ॥९॥ ॥

सुतले बलिरधुनाऽप्यास्त इत्यन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्य प्रियं कर्तुमिच्छता प्रथमं पराक्षिप्तमपहृतं लोकत्रयं यस्य सः पुनर्भ
गवतोऽनुकंपयैव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशेन योऽदितेः सकाशाद्भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन ।१८। को वित्तस्य
सुतलराज्यं भूमिदानफलमन्यं ते तन्निराकरोति ।नो एवैतदिति। यो बिलनिलये विवरस्थाने ऐश्वर्यं एतत् भूमिदानस्य
साक्षात्कारः फलं न भवत्येव॥ कुत इत्यपेक्षायामेवंभूतस्य दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह। यत्तत्प्रसिद्धदानं त

75

ततोऽधस्तात्सुतलउदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेंद्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादि
तेर्लब्धकायो भूत्वा बटुवामनरूपेण पराक्षिप्तस्वलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इंद्रादि
ष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवंतमाराधनीयमपगतसाध्वस आ
स्तेऽधुनापि॥१८॥ नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते
परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षा
दपवर्गद्वारस्य यद्बिलनिलयैश्वर्यं॥१९॥ यस्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नामाभिगृण त
न्पुरुषः कर्म्मबंधनमंजसा विधुनोति यस्य हैव प्रतिबाधनं मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते॥२०॥ ।।

स्य॥ तदेवाह॥ भगवत्यशेषजीवनिकायानां॥ जीवभूतश्चासावात्मभूतश्च सर्वजीवनियंता चासावात्मारामश्चेत्यर्थस्तस्मि
न्संप्रतिपादितस्य॥१९॥ किंच॥ यस्य नाम क्षुतादिषु च विवशोऽपि सकृदपि गृणन् कर्म्मबंधं विधुनोति॥ कथंभूतं॥ यस्य प्र
तिबाधनं त्विह मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते पवित्र्यर्थं योगसांख्यादिक्लेशाननुभवंतीत्यर्थः तं कर्म्मबंधमत्यजंति॥२०॥

यस्मिन्भगवत्तेजसि प्रविष्टे ॥ पुंसवनानि गर्भाः । आचतुर्थात्भवेन्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ ज्ञे-
यौ ॥१५॥ सवर्णारताः स्वैरिण्यः कामिन्यस्त्वसवर्णास्वैपि तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः विलायनं बिलापतनं साधयि-

यस्मिन्प्रविष्टे असुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति ॥१५॥ अथातले मयपुत्रोसुरो बलो नि-
वसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति । यस्य च जृंभमाणस्य मुखत-
स्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति । या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन
साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति । यस्मिन्नुपयुक्ते पु-
रुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमिति अयुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव ॥१६॥ इत-
तोधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो
भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण । यत्र चित्रभानुर्मा-
तरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति । तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पु-
रुषीभिर्धारयंति ॥१७॥

त्वा संभोगसमर्थं कृत्वा ॥ स्वैरं असाधारणा विलासाः तत्पूर्वकोवलोकः तेनानुरागयुक्तं स्मि-
तं तेन संलाप उपगूहनं च तदादिभिः । यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते ॥१६॥ भवयोः भवस्य भवान्याश्च ॥ चित्रभानु-
रग्निः तेन निष्ठ्यूतं फूत्कृत्य त्यक्तं ॥ असुरेंद्राणामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः ॥१७॥ ॥

भा॰पं॰ प्रह्लादस्त्वेकएवार्थेनिस्मातइत्याहयस्यानुदास्यमितिस्वपितरिउपरतेमृतेसतिस्वंपित्र्यंपदंभगवतादीयमानम
७६ पिभगवतःखलुपरमन्यदितिकृत्वाननुजग्राहेत्यर्थः॥२५॥ननुत्वमतिवीरःकुतस्तमेवत्वंबहुमन्यसेतत्राहतस्यानुप
थंअनुवर्त्मअप्रमत्तितात्रस्तीणःकषायारागादयोयस्य॥परिहीणःभगवदनुग्रहोयस्यसकोवाउपगंतुमिच्छती॥
ति॥२६॥अथप्रकोक्तिः॥नचैवंभूतश्चेद्बलिःतर्हितस्यैवचरितंविस्तरेणकथ्यंतातत्राह॥तस्यबलेरनुचरितमु

76 यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहःकिलवव्रेनतुस्वपित्र्यंयद्वुताकुतोभयंपदंदीयमानंभगवतःपराभि
तिभगवतोपरतेखलुस्वपितरि॥२५॥तस्यमहानुभावस्यानुपथममृजितकषायःकोवास्मद्विधःपरिही
नभगवदनुग्रहउपजिगमिषतीति॥२६॥तस्यानुचरितमुपरस्माद्विस्तरिष्यते॥यस्यभगवान्स्वयमखि
लजगद्गुरुर्नारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठतिनिजजनानुकंपितहृदयोयेनांगुष्ठेनपदादशकंधरो
गर योजनायुतंदिग्विजयउच्चाटितः॥२७॥ततोधस्तात्तलातलेमयोनामदानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता
पुरारिणात्रिलोकीशंचिकीर्षुणानिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदोमायाविनामाचार्योमहादेवे
नपरिरक्षितोविगतसुदर्शनभयोमहीयते॥२८॥

परिष्टादष्टमेविस्तरिष्यते॥यस्यद्वार्यवतिष्ठतेनिजजने
ष्वनुकंपितंकृतानुकंपंहृदयंयस्य॥द्वारपालकर्मदर्शयति॥येनश्रीनारायणेनबलेर्द्वारिविशनदशकं
धरउच्चाटितःकेनयदा॥तत्राप्यंगुष्ठेनैव॥२७॥यथाहरिणास्वभक्तोबलिःसुतलेनिहितःसुखमास्तेएवंम राम॰
हादेवभक्तोऽपिमयस्तलातलेसुखमास्तइत्याह॥ततइतिलब्धंपदंस्थानंयेन॥महीयतेपूज्यते॥२८॥ ७६

तत्रास्मिन्भगवतांभक्तानांज्ञानिनांचयथायथंआत्मदेज्ञानदेहरौस्वात्मतमेवसमर्पितस्यममेदानस्यनतत्फलमिति
पूर्वेणैवसंबंधः॥२१॥किंचनेदंभगवदनुकंपाफलमपि॥किंत्वेकांतभक्तस्यतस्यांतरायमात्रमित्याहनेतिभगवानप्य
प्यत्रर्जुनेनानुगृहीतवानतत्रहेतुः यदुतेतिआत्मनईश्वरस्यानुस्मृतिंमुस्मातीतितथा॥तदुक्तंवासुदेवेमनोयस्य
जपहोमार्चनादिषु॥तस्यांतरायोमैत्रेयदेवेंद्रत्वादिकंफलमिति॥२२॥तस्यैकांतभक्तिंसप्रपंचमाह।यततत्रतिप्रसि
द्धइतिवक्ष्यमाणामुवाचदैत्यत्वयत्कथंभूतःअनधिगतःअन्यउपायोयेनतेनभगवतायाच्ञाछलेनायदूतस्वशरी

तस्माद्भगवतामात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मदआत्मतमेच॥२१॥नवैभगवान्नूनममुष्यानुजग्राहयदुतपुन
रात्मानुस्मृतिमोषणंमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति॥२२॥यत्तन्महद्भगवतानधिगतान्योपायेनयाच्ञाछलेनापहृ
तस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशैश्चसंप्रतिमुक्तोगिरिदर्यांचापविद्धइतिहोवाच॥२३॥नूनंबतायंभगवा
नर्थेषुननिष्णातोयोसाविंद्रोयस्यसचिवोमंत्रायवृतएकांततोबृहस्पतिस्तमतिहायस्वयमुपेंद्रेणात्मानमया
चतआत्मनश्चाशिषोनोएवतद्दास्यमतिगंभीरवयसःकालस्यमन्वंतरपरिवृत्तंकियल्लोकत्रयमिदं॥२४॥

रमात्रावशेषितंलोकत्रयंयस्यसम्यकरूपनिर्मुक्तोबद्धःआविद्धःप्रक्षिप्तोपिसन्॥२३॥चतेतिखेदेभगवानविद्वानपियोसा
विंद्रःयस्यैकांतेनबृहस्पतिःसचिवःसहायःयतोमंत्रार्थंवृतः॥सोपिपुरुषार्थेषुनतुंननिष्णातःननिपुणः॥यततउपेंद्रेण
द्वारभूतेनतंउपेंद्रंविहायात्मानंमांलोकत्रयमयाचत॥तंमंत्रपदंबृहस्पतिमतिहायेतिवा॥तस्मिन्नयसत्रेसएववृ
णीयोनलोकत्रयंयतस्तदतितुच्छमित्याह॥अतिगंभीरंअनंतंवयोयस्यतस्यकालस्ययन्मन्वंतरंतेनपरिवृत्तंविप

कृतंलोकत्रयमिदं॥२४॥

पंचविंशेततोधस्तादाहशेषस्यसंस्थितिं॥संजिहीर्षोरिदंकालेयत्ररुद्रसमुद्भवः कोसावनंतः सात्वतीयाःसात्व
ततंत्रनिष्ठाः।चतुर्व्यूहोपासनेयंसंकर्षणइत्याचक्षते॥तथाख्यानेहेतुःद्रष्टृदृश्ययोःसम्यक्कर्षणमेकीकरणं
येनतत्कृतःअहमित्यभिमानोलक्षणंचिह्नमधिष्ठातुर्यस्य॥अहंकाराधिष्ठानेनद्रष्टृदृश्यसंकर्षणात्संकर्षणः
इत्यर्थः॥१॥अनंतत्वमाहयस्येदमिति॥यच्छब्दानांसएषभगवाननंतइत्युत्तरेणान्वयः॥२॥तामसत्वमाह॥य

श्रीशुकउवाच॥तस्यमूलदेशेत्रिंशद्योजनसहस्रांतरआस्तेयावैकलाभगवतस्तामसीसमाख्याता ऽ
नंतइतिसात्वतीयाद्रष्टृदृश्ययोःसंकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणंसंकर्षणइत्याचक्षते॥१॥यस्येदंक्षिति
मंडलंभगवतो ऽनंतमूर्तेःसहस्रशिरसएकस्मिन्नेवशीर्षणिध्रियमाणंसिद्धार्थइवलक्ष्यते॥२॥यस्यहवा
इदंकालेनोपसंजिहीर्षतो ऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेणसांकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहः
त्र्यक्षस्त्रिशिखंशूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत्॥३॥यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषंडमंडलेष्व
हिपतयःसहसात्वतर्षभैःएकांतभक्तियोगेनावनमंतःस्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंड
स्थलान्यतिमनोहराणिप्रमुदितमनसःखलुविलोकयंति॥४॥

स्येदंविश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेणविरचिते
रुचिरीकृतेकुटिलीकृतेभ्रमंत्यौभ्रुवौतयोर्मध्ये॥उत्तंभयन्नुन्नमयन्॥३॥सुभगत्वमाह॥यस्यांघ्रिकमलयु
गले ऽरुणाविशदानखाएवमणयःतेषांषंडःसमूहःतस्यमंडलेषुपरिस्फुरत्कुंडलानांप्रभयामंडितानिगंडस्थ

नेकशिरसां अनेकफणानां गणोऽस्तीत्यर्थः पतत्रिपति कुहकेतिमहाभोगवंतो महाकायाः पुरुषवाहात् हरेर्वाहनात्
२९ विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकललोकपतेः लोकेषु अनुभावो यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो यावी
र्यमदो येषां बिलेशयाः सर्पा इव इंद्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः एवं दिवे दिक्रमाख्यानपणिभिरसुरैर्निग

ततोधस्तान्महातलेकाद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणा
दिप्रधाना महाभोगवंतः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुं
बसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति ॥ २८ ॥ ततोधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया
हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य ह
रेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसंति ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ॥ २९ ॥
ततोधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकं
बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसंति येषामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फ
णासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ॥ ३१ ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे पंचमस्कंधे चतुर्विंशतिमोध्यायः ॥ २४ ॥

ऊगा अग्रे शुंसरमा देवशुनी इंद्रेण प्रहितां संधिमिच्छंतः
पणयः प्राहुः किमिच्छंनीसरमेत्यादि सा च संधिमनिच्छंती इच्छंती इत्युनिपर्व कंतान्प्रतिपरुषमाह हता इंद्रेण पणयः
शयध्वं इत्यादि तेन च तत् श्रुत्वा बिभ्यतीति ॥ ३० ॥ महाभोगिनः महाफणाः महानमर्षः क्रोधो येषां पंचादिसंख्यानि शी
र्षाणि येषां शीर्षाणि निवक्तव्ये शीर्षाणामित्यार्षः ॥ ३१ ॥ पंचमे चतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥

भा-पं- ९८ संश्लोकयामास वर्णयामास ॥ ८ ॥ अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्येक्षया कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्था आसन्
यस्य तु रूपं ध्रुवं अनंतं अकृतं अनादि तत्र हेतुः यदेकमेव सत् आत्मन आत्मनि नानाकार्यप्रपंचमधात् तस्य ब्र
ह्मरूपस्य वर्त्म तत्वं जनः कथमु ह वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह मूर्त्तिमिति ॥ यत्रेदं

78

य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणाम् अनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदयग्र
न्थिं सत्वरजस्तमोमयम् अन्तर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान्भगवान्स्वायंभुवो नारदः स
ह तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्वाद्याः
प्रकृतिगुणा यदीक्षयाऽसन् यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात्कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ॥ ९ ॥
मूर्त्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र ॥ यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादा
तुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥

सदसद्विभाति सः नोऽस्माकं भक्तानां बहुकृपया संशुद्धं सत्वं मूर्त्तिं बभा
र स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य लीलां मृगपतिः सिंहः आददे अशिक्षत यतः उदाराणि वी
र्याणि यस्य तस्मादेनं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्यतरोऽन्वयः यद्वा कृपयेत्यत्र हेतुः यद्यस्मात्स्वजनानां मनां
स्यादातुं लीलामाददे मृगपतिरिवोदारवीर्यः यद्वा मृगं पतद्गतिमगाः कामप्रदाः तेषां यतिर्मुख्यः ॥ १० ॥ राम॰ ९८

चारुणि अंगवलयेविलसिताश्च ते विशदा विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजाः एव रजतस्तंभास्तेषु अगुरुचंद
नकुंकुमानां पंकएवानुलेपः तेनावलिंपमानाः ते षाम भिमर्शने नोन्मथितेहृदये मकरध्वजस्यावेशनरुचिरं चललि
तं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेणामदेन च मुदितं च ततमदेनविघूर्णितेप्रचलिते च आइषदरुणौ कुरुणावलोकयुते
नयस्मिन् तत्वदनारविंदं विलोकयंति ॥५॥ अमर्षेसहने शेषः क्रोधः उपसहतस्तयोर्वेगो येन ॥६॥ उपासनार्थमा

यस्यैवहिनागराजकुमार्य आशिषआशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभु
जरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेश
रुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदंसव्रीडं
किलविलोकयंति ॥५॥ सएवभगवाननंतोनंतगुणार्णवआदिदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानांस्वस्तय
आस्ते ॥६॥ ध्यायमानःसुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललो
चनःसुललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानःस्वपार्षदविबुधयूथपपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामो
दमध्वासवेनमाद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियंवैजयंतींस्वांवनमालांनीलवासाएककुंडलोहलककु
दिकृतसुभगसुंदरभुजोभगवान्माहेंद्रोवारणेंद्रइवकांचनीकक्षामुदारलीलोबिभर्त्ति ॥७॥ ॥ ॥

इ ॥ सुरादिभिर्ध्यायमानःचिंत्यमानः अनवरतंमदेनमुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्चललितेनमुखरिका
मृतेनवचनामृतेनस्वपार्षदाश्चविबुधयूथपानांपतीश्चाप्यायमानः इ र्षयन ॥ नीलंवाससीयस्यएकमेवकुंडलं
यस्य ॥ हलस्यककुदिस्कंधेकृतः न्यस्तः सुभगश्चसुंदरश्चभुजोयेन ॥ उदारानीलायस्यसः नपरिम्लानोरागःका
तिर्यस्याःतस्यानवतुलसिकायाआमोदमध्वासवेनसुरभिमधुररसेनमाद्यतांमधुकराणांयेव्राताःतेषांमधुर

गीतगोविंदश्रीकृष्णः तामसा कक्षा ॥ ७ ॥

षड्विंशे तु ततो धर्म्मान्नरकस्थितिरुच्यते पापिनो यत्र दत्त्वं ते यमदूतैर्यथायथं ॥ पुंसो गतय उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्य
मुक्तं तदेतत्कुत इति पृच्छति महर्ष इति ॥ कर्म्मणः समानत्वेपि श्रद्धावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमिति परिहरति ॥ त्रिगुणत्वा
दिति ॥ सात्त्विक्या श्रद्धया कर्त्तुः सुखित्वं ॥ राजस्या सुखित्वं दुःखित्वं च तामस्या दुःखित्वं मूढत्वं च तत्रापि तासां श्रद्धा

राजोवाच महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ ऋषिरुवाच ॥ त्रिगुणत्वात्कर्त्तुः श्रद्धया कर्म्मगतयः पृथग्वि
धाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवंति ॥१॥ अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्म्मस्य तथैव कर्त्तुः श्रद्धाया वैसा
दृश्यात्कर्म्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्र
शः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥२॥ राजोवाच नरका नाम भगवन् किं देशविशेषा अथवा ब
हिस्त्रिलोक्या आहोस्विदंतराल इति ॥३॥ ऋषिरुवाच ॥ अंतराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामध
स्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना स
त्या एवाशिषः आशासाना निवसंति ॥४॥ यत्र ह वाव भगवान् पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्व
पुरुषैर्जंतुषु संपरेतेषु यथाकर्म्मावद्यं दोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ॥५॥

नानातारतम्यात्सुखादितारतम्यं सर्वेषामित्यर्थः ॥१॥ प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्म्म
कर्त्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमसस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं दर्शयन्नाह ॥ अनाद्यविद्याकृतानां कामानां याः
सृतयो नरकाः तासां अस्यथेदानीं ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः ॥२॥ किं भूमावेव देशविशेषाः त्रि
लोक्या ब्रह्मांडाद्बहिर्वा आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिव्यतिरिक्ते ॥३॥४॥ कर्म्मदोषमनतिक्रम्य दोष
मेव दमं पापफलं दंडं करोति न उल्लंघितं भगवच्छासनं येन ॥५॥ ॥

किंच॥आस्तांतस्यरूपयाथात्म्यधारणांतद्भजनंवातन्नाम्नौदार्यमेवातिचित्रमित्याह।यस्यनामयदिपतितोमहायात
नास्वपिअनुकीर्त्तयेत्।तर्हिसंशुध्येदितिकिंवक्तव्यंपतितोऽसावेवनृणामशेषमंहःसद्योहंति।कथमनुकीर्त्तयेत्।अन्यच्छ
श्रुतंच।अकस्माद्वाआर्त्तोवासन्प्रलंभनाद्वापरिहासात्तस्मात्केयादन्यं॥११॥गिर्यादिसहितंभूगोलंसत्वानिप्राणिनः

यन्नामश्रुतमनुकीर्त्तयेदकस्मादार्त्तोवायदिपतितःप्रलंभनाद्वा॥हंत्यंहःसपदिनृणामशेषमन्यंकंशेषा
द्भगवतआश्रयेन्मुमुक्षुः॥११॥मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्द्धोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्वं॥आनंत्या
दनिमितविक्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः॥१२॥एवंप्रभावोभगवाननंतोदुरंतवीर्योरु
गुणानुभावः॥मूलेरसायाःस्थितआत्मतंत्रोयोलीलयाक्ष्मांस्थितयेबिभर्त्ति॥१३॥एताह्येवेहनृभिरुपगंत
व्यागतयोयथाकर्म्मविनिर्म्मिताःयथोपदेशमनुवर्णिताःकामान्कामयमानैः॥१४॥एतावतीर्हिराजन्
पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्म्मस्यविपाकगतयउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्नंव्याचख्येकिमन्यत्कथयामइ
ति॥१५॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेविवरविधप्रवर्णनंपंचविंशतिमोध्यायः॥ ॥

सहस्रजिह्वोपिकोगणयेत्॥१२॥दुरंतवीर्यंबलंयस्यउरवोगुणाअनुभावश्चयस्यसचसचरसायाःभूमेर्मूलेस्थि
तःतिष्ठतिआत्मतंत्रःआत्माधारः॥१३॥उक्तलोकविभागस्योपयोगंचदनुपसंहरति।एताह्येवेहकामात्कामयमानै
र्नृभिरुपगंतव्याइत्यन्वयः॥१४॥तस्यप्रपंचःएतावत्यःविपाकगतयःफलभूतागतयःताःव्याचख्येव्याख्यातवानस्मि

भा·पं·
८०

रुरवो भूत्वेति कर्म्मणैव तथा परिणामं प्राप्येत्यर्थः ॥ अतिक्रूरस्य भारण्यं गारवस्य सत्वस्यापदेशः संज्ञा यस्य ॥३॥ क्रव्येणानिमि

80

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जंतवः परत्र यमयातनामुपागतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसंति ॥ तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्वापदेशः ॥३॥ एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयंति ॥ यः केवलं देहंभरः ॥४॥ यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभीपाके तप्ततैले उपरंधयंति ॥५॥ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञिके नरके अयुतयोजनपरिमंडले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानांतर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावंति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ॥६॥ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाषंडं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति ॥ तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैः छिद्यमानसर्वांगो हा हतोस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्म्महा पाषंडानुगतं फलं भुंक्ते ॥७॥ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखंड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतः यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ॥८॥

तेन मांसार्थमित्यर्थः ॥४॥ प्राणतः सजीवान् उपरंधयति पचति ॥ अपकरुणं निष्कृपं ॥५॥ खले समे देशे ॥६॥ स्वधर्म्महा स्वधर्म्मत्यागी ॥७॥ स्वनयन् रुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भव

रांम०
८०

मतांतरेणाष्टाविंशतिमाह॥ किंचेति॥ ६ पापभेदेनच तत्तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति॥ यस्त्वित्यादिना॥ यात्यमानः

तत्रहैके नरकानेकविंशतिंगणयंति॥ अथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोऽंधता
मिस्रोरौरवोमहारौरवः॥ कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनंसूकरमुखमंधकूपःकृमिभोजनः संदंशस्तप्त
सूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मली वैतरणीपूयोदः प्राणरोधोविशसनंलालाभक्षः सारमेयादनंअवीचिरयःपा
नमितिकिंच॥ क्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंदशूकः अवटनिरोधनःपर्यावर्तनःसूचीमुखमित्यष्टा
विंशतिनरकाविविधयातनाभूमयः॥ ६॥ तत्रयस्तुपरवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति॥ सहिकालपाशबद्धोय
मपुरुषैरतिभयानकेस्तामिस्रेनरकेबलान्निपात्यते॥ अनशनाऽनिपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यात
नाभिर्यात्यमानोजंतुर्यत्रकश्मलमासादितएकदैवमूर्छामुपयाति तामिस्रप्राये॥ १॥ एवमेवांधतामि
स्रेयस्तुवंचयित्वापुरुषंदारादीनुपयुंक्ते॥ यत्रशरीरीनिपात्यमानोयातनास्थोवेदनयानष्टमतिर्नष्टदृष्टि
श्चभवति॥ यथावनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रंतमुपदिशंति॥ २॥ यस्त्विहवाएतदहमितिम
मेदमितिभूतद्रोहेणकेवलंस्वकुटुंबमेवानुदिनंप्रपुष्णातिसतदिह विहायस्वयमेवतदशुभेनरौरवेनिपतति

।पीड्यमानःएकदैवतदैव॥ १॥ पुरुषंपतिंवंचयित्वा॥ २॥ एतत्शरीरमहमितिदृढंधनादिममेतिमत्वास्तयंचकु
टुंबमेवप्रपुष्णाति तेनाशुभेन॥

तिग्मया तप्तया सूर्म्या प्रतिमया ॥१२॥ सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगंता ॥१३॥ अपाषंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वितीयांतयाटे

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयंतस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या
पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या ॥१२॥ यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकं
टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षंति ॥१३॥ ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाषंडा धर्मसेतून् भिंदंति ते संप
रेत्य वैतरण्यां निपतंति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आ
त्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंत उपतप्यंते विण्मूत्रपूयशोणित
केशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते ॥१४॥ ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्य
क्तलज्जाः पशुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नं
ति ॥१५॥ ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतांल्ल
क्ष्यभूतान्यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति ॥१६॥ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिन्लो
के वैशसे नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसंति ॥१७॥ यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पा
ययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययंति ॥१८॥

सेतुविशेषणं नदीं वि
शिनष्टि विण्मूत्रेति ॥१४॥ पशुचर्यां स्वेच्छाचारं ॥ अतीर्थे विहिताद् अन्यत्र विध्यंति इति प्राणनिरोधो दर्शितः ॥१६॥ नि
रयपतयो यमपुरुषाः लालाभक्षमाह ॥ यस्त्विह ति रेतःपानं कारयति ॥१८॥ ॥

ईश्वरेणोपकल्पितामनुष्यरक्तपानादिलक्षणावृत्तिर्येषांमत्कुणादीनांनविविक्ताविज्ञातापरव्यथायैरविवेकिभिस्ते षां॥पुरुषाणांव्याघ्राणादिभावेनविधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पितावृत्तिर्यस्यविविक्तापरव्यथायेनविवेकिना॥अभिद्रुग्धा द्विंसिताःविद्रुतानिद्राख्यानिर्वृत्तिर्यस्य॥नलब्धमवस्थानंयेनसतमसिपरिक्रामति॥८॥यत्किंचनभक्षादिकंउपन

यस्त्विहवैभूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानांस्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपततितत्राहसौनैर्जंतुभिःपशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयू कामत्कुणमक्षिकादिभिर्येचाभिद्रुग्धास्तैःसर्वतोद्रुह्यमाणस्तमसिविहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः॥९॥यस्त्विहवाअसंविभज्याश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवा यससंस्तुतःसपरत्रकृमिभोजनेनरकाधमेनिपतति॥तत्रशतसहस्रयोजनायुतेकृमिकुंडेकृमिभूतःस्व यंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणःकृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोनिर्वेशमात्मानंयातयते॥१०॥यस्त्विह वैस्तेयेनबलाद्वाहिरण्यरत्नादीनिब्राह्मणस्यवापहरत्यन्यस्यवाऽनापदिपुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरु षाअयस्मयैरग्निपिंडैःसंदंशैस्त्वचिनिःकुषंति॥११॥

नयपाश्नंतदसंविभज्यपननिर्मिताःपंचयज्ञायेन॥अतए ववायसैःसंस्तुतःसमत्वेनवर्णितःकृमिभोजनःकृमीनेवभुंजानः॥यावत्तत्यावंतियोजनानितत्रकृमिकुंडंतावंति वर्षाणि॥यावद्वातत्पातकमित्यर्थः॥अप्रत्तमसंविभक्तंअप्रहुतंवान्नीतितथासःननिर्वेशोऽकृतप्रायश्चित्तं१०निष्कुषंति षं.टी.॥११॥

पुरुषस्य मेधेन हिंसया भैरवादीन् यजंते॥ याश्च स्त्रियः कामरूपाः रक्षोगणाः भूत्वा पशवः इह ते पुरुषादाः संतः पूर्वमनुभूतं तत् हृत॥
२३ वैस्रंभकैः विश्वासोपायैः उपविस्रंभय्य विश्वास्य॥२४॥ बिलेशयान् सर्पकान्॥२५॥ सगरेण सविषेण॥२६॥ अतिथ
यो ज्ञातपूर्वाः अभ्यागताः अज्ञातपूर्वाः तान् पापेन वक्रीकृतेन॥२७॥ आढ्याभिमतिः धनगर्वितः अर्थ्याऽहमिति मानी तिमान

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजंते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादंति तांश्च ते पशव इह निहता यमसद
ने यातयंतो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायाऽसृक् पिबंति नृत्यंति गायंति च हृष्यमाणा यथेह
पुरुषादाः २३ ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैस्रंभकैरुपसृतानुपविस्रंभय्य जिजीविषून् शूलसू
त्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयंति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चा
भिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरंति॥२४॥ ये त्विह वै भूतान्युद्वे
जयंति नरा उल्बणस्वभावा यथा दंदशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दंदशूकाख्ये निपतंति॥ यत्र नृप दंदशूकाः
पंचमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसंति यथा बिलेशयान्॥२५॥ ये त्विह वा अंधावटकुसूलगुहादिषु भूतानि
निरुंधंति तानमुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुंधंति॥२६॥ यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान्
वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुं
डा गृध्राः कंककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति॥२७॥ यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्
प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशंकी अर्थनाशचिंतया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थम
भिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति॥ यत्र ह वित्तग्र
हं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोंगेषु सूत्रैः परिवयंति॥२८॥

तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य॥ सर्वतः
गुर्वादेरपि धनं चोरयिष्यंतीति विशंकमानः परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च यस्य॥ अनवगतः अप्राप्तः तस्यार्थं

यमदूतायेश्वानःसरभसंससंभ्रमं॥१९॥ द्रव्यविनिमयेक्रयविक्रयादौ। निरवकाशेनिरालंबे॥ अवीचिशब्दार्थमाहय
त्रेतिवीचिस्तरंगः॥ नदृश्यतत्वादवीचिः॥२०॥ योविप्रस्तत्कलत्रंवासुरांपिबति अन्योऽपिवाव्रतस्थःसनराजन्योवै

येत्विहवैदस्यवोऽग्निदागरदाग्रामानसार्थानवाविलुंपंतिराजानोभटावातांश्चापिहिपरेत्ययमदू
नावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानिविंशतिश्चसरभसंखादंति॥१९॥ यस्त्विहवाअनृतंवदतिसाक्ष्येद्रव्य
विनिमयेदानेवाकथंचित्सवैप्रेत्यनरकेऽवीचिमत्यधःशिरानिरवकाशेयोजनशतोच्छ्रायात्गि
रिमूर्ध्नःसंपात्यते॥ यत्रजलमिवस्थलमश्मपृष्ठमवभासतेतदवीचिमत्तिलशोविशीर्यमाणशरीरो
नम्रियमाणःपुनरारोपितोनिपतति॥२०॥ यस्त्विहवैविप्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथस्तत्कलत्रंवासु
रांव्रतस्थोऽपिवापिबतिप्रमादतस्तेषांनिरयंनीतानामुरसिपदाऽऽक्रम्याऽऽस्येवह्निनाद्रवमाणंकार्ष्णाय
संनिषिंचंति॥२१॥ अथचयस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याऽऽचारवर्णाश्रम
वतोवरीयसोनबहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेऽवाक्शिरानिपातितोदुरंतायातनाह्य
श्नुते॥२२॥

श्योवासोमपीथःकृतसोमपानइत्यर्थः। तयोःसोमस्थानेफलचमसविधानात्। सोमपाननिषेधाच्च। तथाचश्रु
तिः। न्यग्रोधस्तिभीराहृत्यताःसंपिष्यदधन्युपसृज्यतमस्मैभक्षंप्रयच्छेन्नसोममिति॥२१॥ सपूर्वमपिमृतकएवसन्भृत
॥२२

इतरत्रस्वर्गादौ ॥ इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनिमित्तं उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाभ्यां आदावेव द्वितीयस्कंधे वैश्वा
नरंयातीत्यादिना ॥ उपगेयं उपनिषदां श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य यथावच्छ्रुत्वा कथंभूता संस्था सकलानां जीवनिका

एवंविधा नरका यमालये संति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदि
ताश्चाऽवनिपते पर्यायेण विशंति तथैव धर्मानुवर्त्तिन इतरत्र ॥ इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां निविशंति ॥
निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः ॥ एतावानेवांडकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्त
द्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रा
वयति स उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ॥ श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं रूपं भ
गवतो यतिः ॥ स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति ॥ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदि
ङ्नरकभागणलोकसंस्था ॥ गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ इतिश्री
भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे नरकानुवर्णनं नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ समाप्तो
यं पंचमस्कंधः ॥

यानां धाम आश्रयभूतं वपुः ॥ इति पंचमे षड्विंशः ॥ पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपनैः प्रीयतां परमानंद
नहरिर्बालभाषितैः ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां पंचमस्कंधटीकायां ष ॥ रामरामरामरामराम